

Ferran ARASA I GIL ^a

El Vilar del Puig (l'Horta Nord, València). Una vil·la romana de l'*ager saguntinus* excavada en el segle XVIII

RESUM: La vil·la romana del Vilar fou excavada en el segle XVIII per iniciativa dels arquebisbes Mayoral i Fabián y Fuero. La primera campanya tingué lloc entre els anys 1768 i 1769 i apareix descrita en un manuscrit conservat a l'arxiu del Monestir del Puig que fou redactat pel seu arxiver A. Dempere. Les excavacions van posar al descobert una extensa part de la vil·la i van permetre la recuperació de deu escultures i onze mosaics que formaven part del seu programa ornamental. Aquestes peces foren traslladades al Museu del Palau Arquebisbal de València, on es conservaren fins a la seua destrucció el 1812. En aquest article analitzem l'esmentat manuscrit i revisem la informació sobre aquesta important vil·la, posant especial atenció en l'estudi del programa decoratiu.

PARAULES CLAU: segle XVIII, vil·la romana, excavacions, escultures, mosaics.

Vilar del Puig (l'Horta Nord, Valencia). *A Roman villa of the ager saguntinus excavated in the 18th century*

ABSTRACT: The Roman villa of El Vilar was excavated in the 18th century at the initiative of the archbishops Mayoral and Fabián y Fuero. The first campaign took place between the years 1768 and 1769 and is described in a manuscript preserved in the archive of the Monastery of El Puig that was written by its archivist A. Dempere. Excavations uncovered an extensive part of the villa and allowed the recovery of ten sculptures and eleven mosaics that were part of its ornamental program. These pieces were transferred to the Archiepiscopal Palace Museum in Valencia where they were preserved until their destruction in 1812. In this article we analyse this manuscript and review the information about this important village with special attention to the decorative program.

KEYWORDS: 18th century, roman villa, excavations, sculptures, mosaics.

a Departament de Prehistòria, Arqueologia i Història Antiga, Universitat de València.
Ferran.Arasa@uv.es

1. INTRODUCCIÓ

La vil·la del Vilar estava situada a uns 680 m al NNE de la població del Puig,¹ a uns 310 m al sud de barranc del Puig, que és el límit amb el terme municipal de Puçol, a 1,8 km cap al SSE d'aquesta població i a una altitud de 5 m sobre el nivell del mar, que es troba a 2,4 km en direcció est (fig. 1).² El topònim amb què designem el jaciment, que esmenta Valcárcel (“un campo llamado comunmente el Villar”), devia fer referència a una antiga plantació d'oliveres, a les quals al·ludeix Dempere.³ Les seues ruïnes formaven un alteró del terreny, com explica Dempere el 1768 (“baxo del montañar, que han formado las ruinas de los antiguos edificios”, “havia como un montecillo de ruinas”), al qual es refereixen alguns d'aquests autors amb els orònims ‘el Montañar’ (Dempere) i ‘el Montañaret’ (Valcárcel).⁴ Aquests monticles no són infreqüents i encara s’han pogut documentar en alguna vil·la excavada en els darrers anys, com és el cas de l’Horta Vella de Bétera (Jiménez Salvador et al., 2012). L’esmentat camp fou arrabassat entre els segles XVII i XVIII i una part de la pedra treballada fou emprada per a la construcció del Convent del Puig, segons expressa Dempere (“piedras sillares negras (...), que han sacado, para formar la torre deste convento que mira á levante, y para otras partes”).

La vil·la es trobava a l’est del principal eix de comunicacions que travessava la comarca, la Via Augusta que des de *Saguntum* es dirigia cap a *Valentia*, a una distància mínima de 670 m, tot considerant que el seu traçat en aquesta zona és insegur.⁵ A partir de l’estudi de la centuriació de l’Horta Nord (València) realitzada per Cano (1974), la major part dels autors opinen que seguia el mateix traçat rectilini de la carretera N-340, que passa a 1,5 km cap a l'oest (Arasa i Rosselló, 1995: 109; Morote, 2002: 222, plànol XIV). Recentment, Ortega (2017) ha revisat les parcel·lacions geomètriques d'aquestes dues ciutats i ha confirmat que el traçat de la via es correspon amb el de la carretera N-340. D'altra banda, encara que no es coneix amb seguretat el traçat del límit o *pertica* septentrional de la colònia valentina, que afrontava amb *Saguntum*, cal considerar que les muntanyes del Puig estan situades a 13,5 km al nord de *Valentia*, i la distància que separava ambdues ciutats segons els itineraris era de 16 *milia passuum* (23,6 km), de manera que podrien haver-se pres com a referència orogràfica per al traçat de la divisòria dels seus territoris. Com que aquesta vil·la està situada al nord del Puig i a 9 km de *Saguntum*, molt possiblement pertanyia al *territorium* d'aquest municipi.

Al lloc que ocupava aquesta vil·la en l'actualitat encara es poden reconèixer alguns dels elements que foren descrits per Dempere, i que també figuren en el croquis reproduït per Valcárcel.⁶ La senda per on s’hi arribava és avui un camí de terra de 3 m d'amplària que en direcció nord porta a l'anomenada

- 1 Totes les distàncies citades s’han pres en línia recta. A l'*Inventari General de Jaciments Arqueològics de la Comunitat Valenciana* consta amb el núm. 3328.
- 2 Com les referències a unitats de longitud són freqüents en els textos dels principals autors que s’hi han ocupat (Martínez, Dempere i Valcárcel), oferim una relació d'equivalències de les mesures utilitzades tradicionalment a València segons l'obra de Ruiz (1867), ja que almenys Dempere indica que utilitza el pam valencià. En les transcripcions textuals incloem entre parèntesis l'equivalència de les mesures de longitud citades al sistema mètric, tot considerant el seu caràcter aproximat: 1 llegua = 6.040 m; 1 vara = 90,6 cm; 1 pas = 90,4 cm; 1 peu = 30,2 cm; 1 pam = 22,6 cm; 1 polzada = 2,5 cm; 1 dit = 1,62 cm; i 1 línia = 1,6 mm. Martínez (1760) localitza les ruïnes a 200 passes (180 m) del Puig, i Valcárcel (ca. 1805) a 300 passes (271 m) d'aquesta població i a un quart de llegua (1510 m) de Puçol, distàncies que no es corresponen amb les reals però que palesen la seua proximitat a la primera.
- 3 Sobre aquest topònim, vegeu: *DCVB*, 10 (809); Arasa (1986: 46). Dempere esmenta les oliveres que hi havia al Muntanyar i l'hidrònim ‘la font de l’Olivera’, que encara perdura en l'hodònim pròxim del camí de la Font de l’Olivera. Tot i que som conscients que es tracta d'un topònim pretèrit, hem cregut convenient utilitzar-lo davant l'absència d'un altre d'actual que es referisca a la zona on s'ubica el jaciment.
- 4 Dempere utilitza un altre orònim, ‘el Cabezo’, amb el qual possiblement es refereix al mateix Muntanyar, encara que no es puga afirmar amb seguretat.
- 5 Amb seguretat la via passava per l'oest de les muntanyes del Puig, d'ací la distància assenyalada. En aquest sentit, per a Badenes (2004: 137) devia passar a la vora del mur de la Cartoixa d'*Ara Christi*, situada al costat de l'antiga carretera, a 1,8 km a l'oest de la població.
- 6 Vull agrair a J. Badenes, historiador del Puig, que ens acompanyara en la visita pels camps on es troben les restes de la vil·la (15-10-2016), així com les interessants notícies i bibliografia que ens va proporcionar sobre l'arqueologia i història d'aquesta població.

Fig. 1. Localització de la vil·la del Vilar sobre fotografia de Google Earth.

caseta de Vidal, que era l'ermita dedicada a la Mare de Déu de la Concepció erigida per A. Palau, l'antic propietari, probablement entre els anys 1745 i 1765; aquesta comptava amb un porxo que ara no existeix (fig. 2). Els cantons de l'edifici estan construïts amb carreus de calcària grisa-blavenca (pedra de Sagunt), i davant l'angle oest de la façana —que mira cap al sud— hi ha mig enterrada una gran pedra circular que pot ser un contrapès d'almàssera. Davant de la façana es conserva una vella olivera, que recorda aquelles que hi havia en l'antic alter, als peus del qual brollava una font, la font de l'Olivera. Per la vora est del camí d'accés passa la séquia que delimita la parcel·la, on es veuen nombroses pedres, algunes treballades (fig. 3); també els costats nord i est estan delimitats per sengles séquies. Es conserva part d'una columna plantada a la vora del camí que passa pel seu cotat est. Els límits del camp on degueren concentrar-se els treballs de 1608 i es van realitzar les excavacions de 1745, 1768 i 1777 que veurem a continuació sembla que no han canviat i es poden reconèixer en les fotografies aèries del vol americà de 1956 i de l'ICV de 2015, en un cas evident de fossilització del parcel·lari (fig. 4). Un càlcul aproximat amb les ferramentes que proporciona el visor de l'ICV ens dóna els següents resultats sobre les seues dimensions en línia recta: costat nord, 76 m; est, 84 m; sud, 115 m; i oest, 103 m, el que dóna una superfície de 9.500 m². En aquest camp, com en general a les parcel·les veïnes que en conjunt abasten una gran superfície, hi ha una important concentració de fragments ceràmics d'època romana i encara se n'han pogut trobar altres de plaques de marbre blanc, algun decorat amb una motlura. Sí que es reconeix que —com es veu en el croquis de Valcàrcel— el lateral est gira cap al NNO, de manera que el costat nord s'escurça. La longitud en passes dels costats oest i sud d'aquest camp, així com les distàncies amb què es reduïen els costats nord i sud a causa de les irregularitats dels laterals oest i sobretot de l'est, figuren en el paràgraf final de les notes de Dempere, després de la notícia de 1774 sobre la troballa d'un segell de bronze.

Fig. 2. Edifici conservat a l'angle NO de la parcel·la, que deu correspondre a l'antiga ermita dedicada a la Mare de Déu de la Concepció erigida cap a mitjans del segle XVIII.

Fig. 3. Extrem inferior d'una columna plantada a la vora del camí.

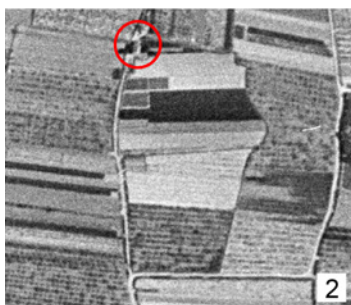

Fig. 4.
1) Fotografia aèria del Puig del vol americà (1956) amb la localització del Vilar;
2) detall de la fotografia anterior amb la parcel·la on es trobaven les restes de la vil·la;
3) fotografia aèria de l'ICV de 2015. En els dos casos s'indica la localització de l'edifici de l'antiga ermita. Font: terrasit.gva.es.

2. ANTECEDENTS

Coneguda des del segle XVII, el Vilar és una de les vil·les romanes valencianes amb més referències en la literatura històrica i arqueològica. A continuació farem una revisió de les aportacions dels primers autors que donen informació directa sobre els jaciments i les troballes que s'hi van produir. En la narració de la Segona Guerra Púnica, Polibi (III, 97, 6-8) explica que l'any 217 els romans, comandats pel procònsol P. Corneli Escipió, després de passar l'Ebre es dirigiren cap a *Saguntum* i acamparen a uns 40 estadis (7,4 km) d'aquesta ciutat, a prop d'un santuari dedicat a Afrodita. La identificació d'aquest temple i la localització del campament d'Escipió han donat peu a moltes interpretacions, que a partir de finals del segle XVIII convenen a situar-los a Almenara (la Plana Baixa) (Arasa, 1999). Però amb anterioritat, almenys des del segle XVII, una de les localitzacions proposades fou la població del Puig, que d'aquesta manera era considerada una fundació grega per diversos autors. Boyl (1631: 71-72) és el primer que defensa aquesta idea en la seua història de la Mare de Déu del Puig, que trobava suport en les nombroses troballes d'època romana que apareixien a prop d'aquesta població, corresponents majoritàriament als vestigis d'aquesta vil·la trobats el 1608:

Era pues este monte de Maria dedicado al templo de Venus, y todo el termino desta llanura famoso, por los sepulcros de antiguos Gentiles, que atraydos de su engañada fe, reverenciavan este oraculo a la orilla destes mares. Oy lo atestiguan las ruynas, aqueductos, roturas de piedras perfectamente labradas, monedas, medallas, indicios evidentes de la celebridad del lugar antes de la venida de Christo. Tiene este Convento una heredad dentro del termino del Puche, junto a un collado comunmente dicho el Cabeçol, que sirvio de cantera a la obra, y edificio desta casa; y aora al que se labra en la Cartuxa de Ara Christi. Allí han aparecido cantidad de medallas, pieças enteras de sepulcros, con parte del letrero, y otros vestigios de indubitable antigüedad.

Com que l'orònim 'el Cabeçol' es conserva i s'aplica a una petita elevació situada a l'oest del terme municipal, a prop de la Cartoixa de l'Ara Christi, entenem que en aquest primer paràgraf es refereix al jaciment situat en aquest lloc. Boyl explica que el camp del Vilar, on aparegueren els fragments d'escultura i les altres restes, era propietat d'un capellà de nom Alemany i no del convent. Per tant, es tracta de dos jaciments diferents. A continuació, es refereix a aquest segon lloc on s'havia trobat una escultura que encertadament atribueix a Eros, i la inscripció funerària del que degué ser el propietari de la vil·la que ens ocupa:

En otra heredad cercana desmontavan un campo para labor, y fue hallado un Idolo de Cupido flechando el arco, de piedra todo como de alabastro; pero con los encuentros, y golpes desmochado en algunas partes de la cabeça, manos, y pies, reservado con toda distincion el tronco. [...] Hallase oy en poder de un beneficiado de la parrochia de San Salvador, llamado Mossen Alemany, en cuya casa le ven todos los aficionados a memorias de la antigüedad. En los mismos campos tenia su casa de plazer, o casa de campo, y su sepultura tambien, un Gentil de familia, al parecer, Romana, y en ella un deleytoso baño, con las demas partes de recreacion que publica el siguiente letrero, que fue hallado por los años de 1608.

La següent referència és de Martínez (1760: 15-22) en la seua història de la Mare de Déu del Puig, on resumeix les troballes que s'hi havien fet fins aleshores. Aquest autor recull la fàbulació de Florián de Ocampo sobre el desembarcament dels grecs de Zazynto a les platges de València i l'atribució de la seua fundació al Puig, per afegir que: "Sin que obste contra esto, el que las antigüedades, que en este tiempo se han hallado en el Puig, son Romanas". Després argumenta la localització del campament d'Escipió al Puig i fa una detallada relació de les troballes escultòriques realitzades en el seu temps, que conegué per dos testimonis de 1750 i 1754, possiblement immediats als fets:

No dejan libertad para discurrir de otro modo, las memorias Romanas, que en diferentes tiempos se han hallado en el Puig. Primeramente, porque en el Siglo passado, escribe el Ilmo. Boil, que desmontando un Montecillo, ò Collado para campo de labor (que ya hoy lo es, y se siega) fue hallado un Idolo, flechando el Arco, todo de piedra, como de alabastro: Esto es, de marmol blanco finissimo. En este Siglo, y en el

mesmo campo, se hallaron otras Estatuas expresivas de lo mesmo. Consta de dos testimonios autenticos, que de orden de los respectivos Alcaldes ordinarios, y à peticion de Mosen Antonio, y el Doctor Francisco Palau, cuyo es el Campo, diò Joseph Vergara, Escrivano Real, y del Ayuntamiento de esta Villa. Estos testimonios dicen: Que se hallò una Cabeza hermosissima, con todas las perfecciones posibles al Arte: dicen, tener en la cabeza un Casquete à modo griego, pero no es casquete, sino risos, à modo de flores, modo proprio con que coronavan à la Diosa Venus. (El primor del Arte de esta Cabeza, ha sido admiracion de todos los Lapidarios, ò Estatuarios de la Ciudad de Valencia). Es de marmol finissimo. Hallaronse tambien unos seis cuerpos de Estatuas de marmol blanco finissimo: entre ellos dos mancebos con todas sus inmodestas perfecciones naturales, y desnudos, las posturas de estas dos Estatuas, contrarias, que indican haver estado colocadas colaterales à otra; en ellas se vè una mano, con ademàn de encogida hàcia rostro, con instrumento à modo de flauta, y las acciones de los dedos estàn sugetando los agujeros, ò vacios del dicho instrumento Musico. Hallaronse tambien dos odres ò cueros de la mesma materia, cada uno tiene sobre si una mano primorosa dibujada, afeminada, ò de Mancebo. Hasta aqui la relaciòn de los testimoniales, en substancia; que estàn firmados, uno del dia 4. de Noviembre del año 1750. y el otro, en el mes de Marzo de 1754. Yo lo he visto todo, y hecha sèria reflexion, sobre las Estatuas, [...].

A continuació s'estén en una llarga argumentació sobre la identificació de les diferents figures representades i fa un síntesi de les troballes escultòriques:

De todo lo dicho se infiere claramente, que en dicho Monte se hallaron ocho Estatuas: una, cuya cabeza hermosissima, con ryso al desgayre, es indubitamente efigie de la Diosa Venus: las dos de Mancebos desnudos, Cupido, y Antheros; otra de Adonis, y tres de las Gracias, ò "Charites", (y dos) "odres, ò cueros".

Més endavant fa una relació d'altres troballes:

Hallaronse en el yà referido campo, ò colladito diferentes piedras grandes labradas de color negro claro, ò azul obscuro: algunos pedazos de coluna del mesmo genero, con sus basas correspondientes; otras piedras labradas, con bocelos, indicios de cornisa; y otros fragmentos de columnas mayores, y mas gordas. Dos pedazos de argamassa, piso de alguna pieza: uno de un palmo, y tres quartas (39,5 cm), con dibujo mostreado de varias piedrecitas, como la ña, cortadas, y embutidas, que forman un Mosaico bello matiz de varios colores; campo blanco, y el dibujo de azul obscuro; blanco, negro, y roxo, colores de diferentes jaspes de que son las piedrecitas, que lo componen: El otro pedazo menor, es de palmo y medio (33,9 cm) de largo, y un palmo (22,6 cm) de ancho, matizado del mismo modo que el primero, y el dibujo forma cuatro medios circulos contrapuestos, à modo de un muy vistoso laberinto. Se hallaron tambien unos fundamentos de piedras sillares grandes, cuyo ambito interior era de veinte y dos palmos (4,97 m) de largo, y veinte de ancho (4,52 m); y la pared interior guarnecida, à modo de guarda-polvo, de tableros de marmol blanco, de gordura de un pulgar, que à elevacion de dos palmos (45,2 cm) rodeavan toda la parte interior.

Al lado de estos fundamentos se hallaron otros de tres separaciones, de longitud de veinte palmos (4,52 m), anchura de quince (3,39 cm), y los suelos, ò pavimentos de cal lisa; y otra separacion, ò quarto mayor, con el mesmo pavimento; pero debajo tenia piedras arregladas à lineas, otras que cubrian los vacios, y encima cosa de medio palmo (11,3 cm) de cal lisa, que componian un piso sobre manera firme.

Hallaronse tambien varios pedazos de tableros de marmol blanco, prolongados, y de unos cinco dedos (9 cm) de ancho, con algunas venas de color verde, y muy bruñidos: otros tableros de barro cocido, de tres palmos (67,8 cm) en quadro, y medio (11,3 cm) de gordura, otros de dos palmos (45,2 cm), con alas señaladas à cada parte, para union, ò enlace de unos con otros. Y un pedazo de arco de un palmo (22,6 cm), labrado, y lucido por todas partes, con un dibujo de ojas de laurel. Esto es en suma, quanto consta haverse hallado.

Martínez conclou que les ruïnes trobades pertanyien a un sepulcre situat a prop del santuari de Venus, que estaria emplaçat al mateix lloc que el monestir actual, d'on vindrien les estàtues. La seua descripció és de gran interès perquè inclou algunes estructures i elements arquitectònics i components del programa decoratiu de la vil·la com paviments mosaics policroms i aplacats de marbre.

Cap al 1763, l'arquebisbe Mayoral havia començat a formar un monetari i museu a la seua biblioteca del Palau Arquebisbal de València (Arasa, 2013), que fou el primer del seu gènere constituït al País Valencià. Malauradament, el Palau, amb la biblioteca i el museu, foren destruïts i saquejats a principis de l'any 1812 quan l'exèrcit francès a les ordres del general Suchet bombardejà la ciutat, de manera que els testimonis dels autors que el pogueren visitar constitueixen l'única font d'informació sobre la seua col·lecció.⁷ Per a acréixer els seus fons s'hi van traslladar les escultures trobades en aquesta vil·la, on es van realitzar excavacions en els anys 1768-69 i 1777 promogudes per aquest arquebisbe i pel seu successor Fabián y Fuero. D'aquest museu, i de les antiguitats procedents d'aquesta vil·la que s'hi havien dipositat, van deixar constància diversos autors. El primer fou Ponz (1789: 148-149), qui la descriu breument i explica com fou Mayoral qui començà a formar un monetari:

Se debe hablar del Palacio Arzobispal, inmediato á la Metropolitana, que el Sr. Mayoral engrandeció de fábrica, y estableció en él una librería pública, la qual se va formando y llegará á ser de mucha consideracion, y utilidad, mediante el zelo del Exmo. Sr. D. Francisco Fabian y Fuero, dignísimo Prelado de esta Santa Iglesia. Asimismo se propuso el Sr. Mayoral, que hubiese Monetario, para lo qual desde entonces se han ido adquiriendo monedas de Césares, de Familias, y Colonias; y continuando, llegará á conseguirse una coleccion apreciable. Entre las antigüedades que hasta la hora presente hay recogidas, se hallan diversos fragmentos de antiguas estatuas de marmol, encontrados cerca de Puzol, camino de Murviedro. Se vé un cuerpo, al parecer, de Hércules; esto es, la mitad de la figura, que los Italianos llaman Torzo: nosotros diríamos el tronco: hay otro semejante, cosa excelente. Se ve el tronco de un Sátiro, y otro de figura echada con parte de las piernas: tambien hay una figura, que parece de Baco, hecha pedazos, y se conserva una mano de buen caracter, puesta sobre un pellejo, como los pies, y piernas, que aún existen. Se guardan asimismo dos bellas figuras hasta las rodillas, cuyo caracter es gentil, y como de mancebos; y últimamente hay allí algunas cabezas antiguas. Hay una urna sepulcral de barro, un pedazo de pavimento Mosaico, varios idolillos, vasijas, lucernas, y otras cosas pertenecientes al tiempo de los Romanos.

Pocs anys després, el 1793, recorria les terres valencianes el viatger Beramendi que també esmenta les excavacions realitzades per l'arquebisbe Fabián y Fuero (Soler, 1994: 52).

Cap al principi del segle XIX Valcárcel (1805: 155-160; 1852: 81-86) compila la història del jaciment, descriu les troballes més importants, reproduïx un croquis de la planta de la part excavada de la vil·la amb la localització dels mosaics i els il·lustra juntament amb alguns relleus i una escultura, a més de nombrosos fragments epigràfics.⁸ No sabem amb seguretat si Valcárcel arribà a visitar el jaciment, cosa que no diu en cap moment, però sí que visità el Museu d'Antiguitats del Palau Arquebisbal on es trobaven la major part d'aquestes peces, segons expressa en la descripció d'un dels relleus de marbre (núm. 230): "Se copió asi como la anterior en 29 de enero de 1790"; i repeteix més endavant (núm. 252): "Se hallaron con todos los anteriores en las ruinas del Puig, y existian todos en el museo arzobispal de Valencia". Sí que manifesta haver visitat les poblacions del Puig i Puçol, on copià algunes inscripcions, i d'una aconseguí que l'extragueren de la paret d'una casa i la portaren al convent de Vall de Jesús el dia 27 de juny de 1788, onze anys després d'haver-se fet les excavacions de l'arquebisbe Fabián y Fuero.

7 Les notícies sobre aquest museu són reproduïdes, entre altres autors, per Ribelles (ms. 83: 133-153; Anònim, s. a.: 41-43), Albertini (1911-12: 327 i 327-328), Tramoyeres (1917: 39-40), Martínez Aloy (en Carreras, II, s. a.: 218), Llorente (1887, I: 421), Almarche (1918: 7), Sanchis (1920: 219, 228 i 259), Barberá (1923: 8-13) i Goberna (1985: 14). En la traducció a l'espanyol del llibre de Laborde (1816: 84-86) ja es dona notícia de la seua destrucció.

8 L'obra de Valcárcel fou enviada a la RAH a les acaballes de 1805. Aquesta li contestà en una carta del 21-1-1806 donant-li les gràcies per l'entrega (Cebrián, 2002: 271-272). En una altra carta del 18-3-1806 li comunica l'acord de publicar-la quan es dispose dels fons necessaris. Vegeu: Abascal, Die i Cebrián (2009). L'acament del manuscrit original amb el text i figures de l'edició de Delgado del 1852 ha permés comprovar que no hi ha diferències significatives entre els dos. Agraïm al professor L. Abad (UA) la possibilitat de consultar una còpia del manuscrit original de Valcárcel que té actualment en estudi.

Valcárcel és el primer autor que expressa clarament que les ruïnes corresponen a una “casa particular” i no al santuari de Venus, que localitza a Almenara. Sobre la visita de Fabián y Fuero, sembla que l'autor degué tenir accés a informació directa si ens atenim a la precisió de la narració. La importància del seu testimoni és igualment doble perquè dóna notícia i reproduïx moltes troballes que no apareixen en altres autors, i perquè és la font d'informació utilitzada majoritàriament pels estudiosos posteriors que fan referència a les excavacions i a bona part de les troballes. Pel que fa al croquis de la part excavada de la vil·la (Valcárcel, 1805: 25, núm. 207; 1852: 85-86, núm. 253), diu:

Planta del edificio descubierto en las ruinas del Puig, en las excavaciones practicadas en el año de 1777, y explicacion de las diferentes localidades en que estava dividido” (fig. 5); possiblement el degué copiar d'algun document elaborat a partir de les excavacions, ja que els mosaics s'havien arrancat i traslladat al museu i en el croquis s'indiquen les estances que comptaven amb aquest tipus de paviments. En relació amb aquesta qüestió, no podem oblidar que Dempere havia elaborat un croquis de les excavacions del 1768-69, que potser es va completar amb les de 1777. Valcárcel descriu les troballes com segueix: “A trescientos pasos del pueblo (271 m), y como á un cuarto de legua (1,51 km) del lugar de Pujol se encuentra un campo llamado comunmente el Villar, donde en el año de 1608 su dueño mosen José Alemani, beneficiado de la parroquia de San Salvador de Valencia, hizo obras con el objeto de desmontarle y reducirle á cultivo; pero aunque este desmonte no fué suficiente se descubrieron muchas ruinas dando fuertes indicios de que aquel terreno estuvo ocupado por algun edificio de consideracion, y entre otros monumentos se encontró la inscripcion siguiente. [...]

En el mismo lugar se encontró un trozo de estatua de mármol, y posteriormente una multitud considerable de fragmentos de inscripciones, pavimentos teselatos, estatuas, bajos relieves y preciosos mármoles, que se transportaron al museo arzobispal de Valencia, [...]

De la familia de los Alemanys pasó este campo á la de los Palaus, y Mosen Antonio Palau, vicario de la parroquia de San Nicolás de Valencia, volvió á hacer nuevas excavaciones en el año de 1745. Desmontando un terreno, que llamaban el Montañaret, se encontraron seis estatuas de mármol sin cabeza, piernas ni manos, dos odres ó pellejos figurados de mármol y algunos fragmentos de las mismas estatuas: parte de estas volvieron á quedar enterradas, y otras se condujeron al Puig, colocándolas en la bodega del referido Palau.

En el año de 1765 tuvo noticia de estos descubrimientos el arzobispo de Valencia D. Andrés Mayoral, que principiaba en aquel tiempo á formar la biblioteca y el museo arzobispal: deseoso de enriquecer su nuevo gabinete de antigüedades, pidió á D. Francisco Palau, hermano del citado Mosen Antonio, las estatuas referidas. Este se las regaló y le permitió que continuasen las excavaciones en el campo donde quedaron enterradas las otras; pero sea porque interrumpieron el proyecto objetos mas dignos de la atencion de aquel prelado, ó por otras causas, nada se adelantó hasta que en enero de 1777 D. Francisco Fabian y Fuero, que ocupaba la silla metropolitana de Valencia, y que vivia lo mas del año en su palacio del lugar de Puzol, inmediato al Puig, saliendo una tarde á paseo observó un edificio en el montecillo de las excavaciones. Pasó á examinarlo y se halló con una capilla dedicada á Nuestra Señora de la Concepcion, y como los naturales le daban el nombre del templo de Venus, procuró el señor Fuero averiguar el origen de aquella denominacion. Supo que provenia de haberse encontrado en aquel sitio una cabeza de muger en mármol finísimo y muy bien ejecutada, que supusieron haber correspondido á una estatua de la diosa Venus. Dicha cabeza estava entonces encima del arco principal de la capilla, y en el mismo sitio vió tambien el arzobispo otras inscripciones, y entre ellas la ya citada del año de 1608. Reconoció igualmente al lado de la capilla algunas piedras labradas, que en otras ocasiones habian sacado, y eran de jaspes y mármoles de varios colores en la forma que aparecen en los números 229 y siguientes hasta el 233.

Con estos principios resolvió el arzobispo hacer nuevas excavaciones, y aunque se practicaron con poco cuidado, se encontraron fragmentos y trozos de estatuas, y pedazos de tablas de mármol con restos de inscripciones indescifrables, segun aparecen desde los números 234 al 252 inclusive. Por último, se descubrió el área de un edificio en la forma que se ve en el número 253.

Cree el autor con mucho acierto, que estas ruinas eran de una casa particular, como se expresa en la inscripcion ya citada, que se encontró en el año de 1608, perteneciente á Publio Cecilio Rufo; y contradice la opinion seguida por algunos de que allí estuvo el antiguo Fanum Veneris mencionado por Polybio, pues

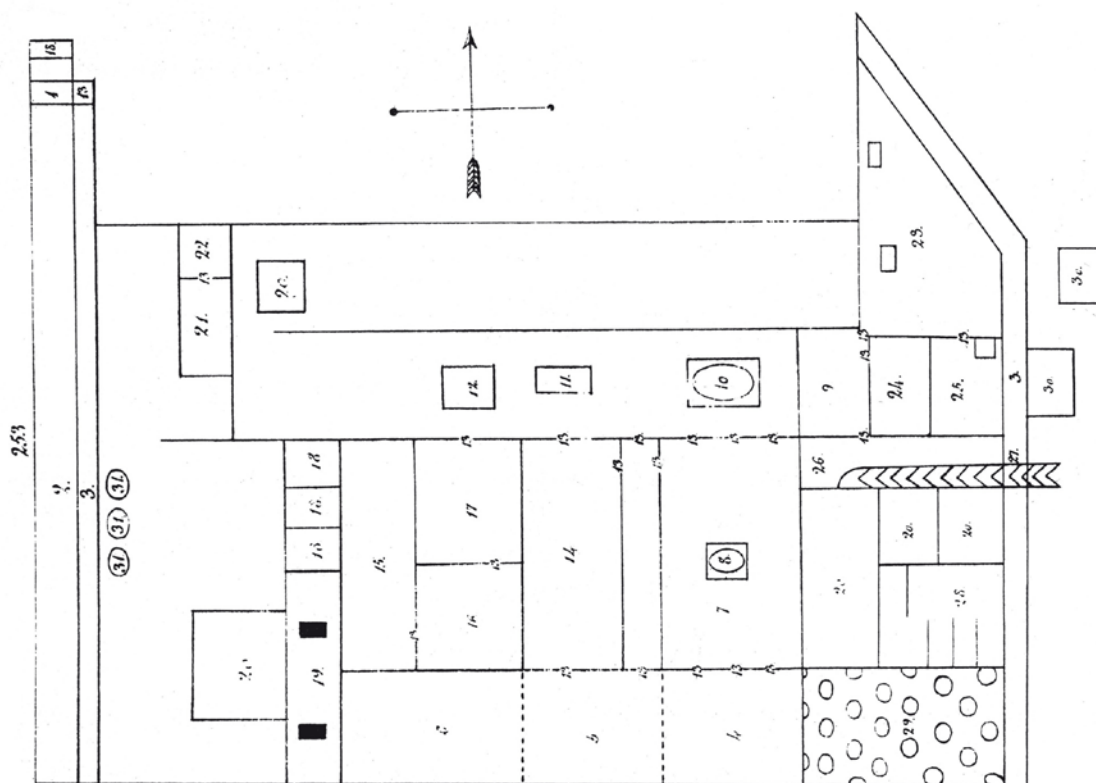

Fig. 5. Croquis de la zona excavada de la vil·la, segons Valcárcel (1852).

como se deja ya expuesto, este templo ó ciudad estuvo situada en las inmediaciones de Almenara.

[...] Número 229. Es una loseta de mármol blanco, que tenia de alto siete pulgadas (17,5 cm). Habia trozos de la misma labor, y su grueso ó espesor era de siete líneas (11,2 cm). En el mismo palacio arzobispal de Valencia se conservaban infinitas losetas de mármol de tres y cuatro pies (90,6-120,8 cm) con bajos relieves, algunas labradas por ambas partes, las cuales supone el autor habian servido para tabiques y otras para pavimentos: la mayor parte eran del jaspe melado de la cantera de Buscaró, otras de jaspe cárdeno con manchas amarillas y otras de verde moteado de blanco; vió tambien los restos de una urna de mármol, cornisas y trozos de estátuas en abundancia.

[...] Número 252 [...] Se hallaron con todas las anteriores en las ruinas del Puig, y existian todos en el museo arzobispal de Valencia.

Número 263. Planta del edificio descubierto en las ruinas del Puig, en las excavaciones practicadas en el año de 1777, y explicacion de las diferentes localidades en que estaba dividido.

Número 267. Trozo de estatua bellissimo que se atribuye á Baco, y fué encontrado en las excavaciones referidas del Puig y existe en el museo arzobispal de Valencia.

El fet que una part dels fragments escultòrics trobats el 1745 tornaren a colgar-se sembla l'explicació de per què en les excavacions de 1768 que descriu Dempere i veurem a continuació se'n troben el primer dia dels treballs. D'altra banda, les notícies d'aquest desmenteixen en part les afirmacions de Valcárcel quan lleva importància a les excavacions de l'arquebisbe Mayoral, que duraren mesos i foren extenses, i atribueix el descobriment de l'edifici del qual reproduïx la planta a les realitzades per iniciativa de Fabián y Fuero el 1777; possiblement aquest croquis comprén les ruïnes descobertes en les dues excavacions,

i no sols en les darreres. De la informació de Valcárcel podem destacar dos aspectes: d'una banda que només esmenta i reproduïx un sol fragment escultòric, amb un dibuix de gran qualitat; i d'altra banda, el considerable nombre de mosaics que il·lustra. A més, també inclou entre aquests materials fragments de plaques decoratives i capitells de lesena.

Entre els anys 1801 y 1807 el viatger francès Laborde va recórrer Espanya preparant el seu *Voyage*, que veié la llum entre 1806 i 1820. En l'apartat dedicat a la ciutat de València, en la publicació inclogué una làmina en què figuren cinc escultures, una àmfora, una teula, un projectil de fona de plom, un amforisc i un ungüentari de ceràmica i 5 recipients de vidre (fig. 6), dels quals no diu res en relació amb la seua procedència o lloc de conservació (Laborde, 1806-20, II: lám. XCIX). A l'arxiu del Museu Nacional d'Art de Catalunya es conserva un important conjunt de dibuixos originals realitzats per l'equip d'il·lustradors que acompanyava Laborde, que no arribaren mai a publicar-se. En l'edició catalana del 1975 de la part de l'obra del viatger francès corresponent al País Valencià i les Illes Balears s'inclogueren les reproduccions

Fig. 6. Dibuixos de Laborde de les escultures conservades al Museu del Palau Arquebisbal (Laborde, 1975).

d'aquests dibuixos, entre els quals n'hi ha sis que il·lustren la galeria on estava situat el museu i les principals peces que el formaven amb referències explícites a llur procedència i lloc de conservació (Laborde, 1975: 263-264, dib. 36-38). Es tracta de 3 làmines amb dibuixos a llapis que representen un total de 9 escultures –entre elles les reproduïdes en el llibre– de les quals s'noten les dimensions, que es consideren més fidels i menys acadèmics que els publicats en el llibre. Altres tres il·lustracions, a la tinta xinesa i l'aquarel·la, representen la planta d'aquesta galeria i dos mosaics.

Fins ací hem vist les aportacions dels autors que conegueren de manera més propera el jaciment i les troballes, que són la font d'informació de la resta d'estudiosos fins a l'actualitat. Amb posterioritat, les referències sobre el jaciment i les importants troballes que s'hi van fer són molt nombroses en la bibliografia, tot i que la majoria no fan més que reproduir les anteriors i a penes afegeixen res al seu estudi i interpretació. En un recorregut cronològic, hi destacarem aquells treballs que han fet alguna aportació d'interès a l'estudi de la vil·la. Sobre el jaciment, en general, destaquen les síntesis de Devesa (1967), Pla (1976), Llobregat (1976) i Arasa (2011). La vil·la ha estat esmentada també per altres autors com Lozano (1800: 105-106), Ceán (1832: 106), Tramoyeres (1917: 39-40), Mérida (1929: 306), Puig i Cadafalch (1934: 243, fig. 300), Taracena (1944: 347), Bru (1963: 150, 178 i 180), Pla (1976), Gorges (1979: 433, V56), Llobregat (1980: 108), Pingarrón (1981: 128-131), Fernández Castro (1982: 123-124 i 163-164, fig. 87, D; lám. 47), Abad (1985: 354, 358 i 365; 1987: 158, 172 i 174), Cebrián (s. v. "Puig, el", en Aranegui, 1996: 128-129), Burriel (en Jiménez, 2001: 15), Alapont et al. (2004: 14, 116 núm. 2), Badenes (2004: 73-76), Pérez Mínguez (2006: 61 i 105), Aranegui i Jiménez (2009: 244 i 246) i Jiménez, Aranegui i Burriel (2013: 115-116). Altres investigadors han centrat el seu interès en les peces conservades al Museu d'Antiguitats del Palau Arquiebisbal –escultures i mosaics– conegudes pels dibuixos de Valcárcel i Laborde: Anònim (s. a., n. 9), Hübner (1862: 288-289), Reinach (1899, II: 137, núm. 2; 471, núm. 3; 472, núm. 8; 594, núm. 8; 1908, II, 1: 101, núm. 6), Albertini (1911-12: 337-342), Martínez Aloy (en Carreras, II, s. a., 750), Sanchis (1920: 219), Barberá (1923: 8-13), Tormo (1923: 101), Llobregat (1976; 1980: 108), Loza (1993), Gil (1994: 153), Martí (1995: 296; 1997: 492-493), Mora (1998: 98), Corell (2002, *IRPV* I: 531-532), Bérchez (2011: 118) i Arasa (2004a: 315-320, fig. 9; 2013: 175-181, fig. 4-8).

Com que el palau d'estiu de l'arquebisbe es trobava a la propera població de Puçol, de vegades la vil·la hi apareix associada, el que ha portat al fet que alguns autors la ubiquen erròniament. D'altra banda, la troballa de la vil·la del Trull dels Moros al terme municipal d'aquest municipi (Tramoyeres, 1917), ha produït una confusió entre les dues en la darrera etapa de la investigació, segons podem veure per exemple en les obres d'autors com Gorges (1979: 433-434, V55-56), García Entero (2001: 253-266) i Peña Cervantes (2010: 877-878). Finalment, la vil·la del Vilar també es coneix amb el topònim de la població, el Puig, a vegades amb l'afegit de l'assimilació castellana de l'orònim àrab, segons la forma utilitzada per Valcárcel: 'el Puig de Cebolla'.

3. LES EXCAVACIONS DE 1768-69

Anselm Dempere (1727-1799), frare Mercedari natural d'Alcalà de Xivert (el Baix Maestrat), va professar a València l'any 1744 i el 1766 va ser destinat al monestir del Puig, on fou nomenat arxiver, càrrec que exercí fins a la seua mort.⁹ En un manuscrit de 48 pàgines conservat a l'arxiu d'aquest convent féu una detallada relació de les excavacions que va promoure l'arquebisbe Mayoral en aquesta vil·la en els anys

9 Un breu perfil biogràfic fou publicat en: Sánchez Adell et al. (1997: 28; i *GERV* 5: 270). Fou autor d'una àmplia obra històrica i lingüística, bona part de la qual s'ha perdut, com els treballs *Diccionario de la Lengua Valenciana*, *Antigüedades del Reino de Valencia*, *Historia de Alcalá de Xivert* i *Massamagrell*. A l'arxiu del monestir se'n conserven una dotzena de volums manuscrits. Volem agrair a l'actual arxiver del monestir, M. A. Anglés Herrero, les facilitats que ens va donar per consultar el manuscrit que ací presentem; i a J. L. Rodríguez (el Puig) les seues aportacions a la transcripció.

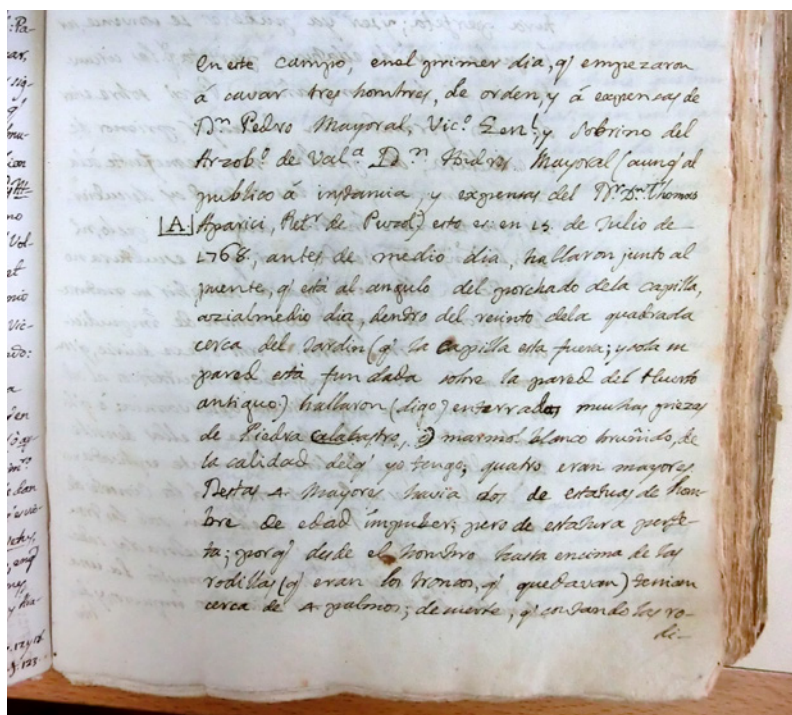

Fig. 7. Pàgina inicial del manuscrit de Dempere amb la descripció de les excavacions de 1768-69 (Ms. Puig 38, Biblioteca Mercedaris del Puig, el Puig).

1768-69.¹⁰ Aquesta extensa notícia és doblement important perquè descriu les primeres excavacions –només esmentades per Valcárcel– i perquè l'autor en fou testimoni directe (fig. 7). Les seues anotacions sobre les excavacions comencen el dia 15 de juliol de 1768 i finalitzen el 30 de gener de 1769, quan “se suspendio la cava”; no sabem si els treballs foren continus al llarg d'aquest període. Presenten la forma d'un diari d'excavacions, on explica dia per dia allò que es va trobant. Dempere explica que “empezaron á cavar tres hombres”, que treballaven per ordre i a expenses del nebot de l'arquebisbe, P. Mayoral, tot i que dóna a entendre que públicament es digué que el seu promotor era el rector del Puig T. Aparici. El lloc triat per a començar a treballar fou l'angle NO de la parcel·la, a la vora d'un pont que hi devia haver sobre la séquia, situat a l'angle del porxat de l'ermita, possiblement per indicació del propietari, ja que hi havia colgat una part dels fragments escultòrics trobats. Després continuen en un altre camp fent “una zanja de 5 palmos de ancha (113 cm)” orientada O-E. L'altura de les parets, segons explica, era d'uns 4 pams (90 cm), de manera que després de la primera picada ja en trobaven la cresta. Quan els peons trobaven una paret la seguien i descobrien, ja que l'autor dóna la longitud i grossària de molts murs. De vegades, quan trobaven habitacions les excavaven en la seua totalitat, de manera que també en dóna les dimensions. Això succeeix sobretot quan apareixien paviments, sobretot mosaics. En alguns casos explica que el lloc on intervenien ja havia estat excavat, per exemple per haver-se espoliat un paviment, com en les estances D3

10 Les anotacions sobre les excavacions –que constitueixen la major part d'aquest manuscrit– són coetànies a aquestes i poden datar-se, doncs, entre 1768 i 1769; a continuació hi ha una nota de 1774 i una altra nota sense data referida a les dimensions i orientació del camp on es van efectuar les troballes. Resulta estrany que no hi aparega cap referència a les excavacions de 1777, considerant que aleshores, quan Dempere tenia encara 50 anys, i fins a la seua mort en 1799, fou l'arxiver del convent. Aquestes notes foren copiades per B. Ribelles a primeries del segle XIX (ms. 83: 133-153), i posteriorment publicades en un llibre (Anònim, s. a.: 41-43). Tot i que en aquest no figura l'autor ni l'any d'edició, segons Almarche (1918: 18) l'edità *Lo Rat Penat* l'any 1911. Dempere també va recollir informació sobre altres dues inscripcions trobades, una probablement a les ruïnes de la vil·la romana del Trull dels Moros (Sagunt), i l'altra a Albalat dels Tarongers: IRPV IB 322 i 411.

(“el pavimento de marmol azul cessò allí, por haverle ya arrancado, los que nos precedieron”), I (“piso de argamasa (que indicava le havian arrancado un pavimento)”), T (“pavimento ya arrancado entonces”) i X (“hallóse con el pavimento arrancado”). De tot allò de valor que trobaven, Dempere explica que “lo (...) arrancaron; y se llevaron (como todo lo demas hallado) á Palacio del Arzobispo de Valencia”.

La descripció està ordenada per lletres que corresponen en alguns casos a zones excavades en un dia o a espais que distingeix, de la A a la X, a vegades amb afegits de números quan vol individualitzar alguna peça (D3), i a continuació amb sèries de les mateixes lletres en majúscula i minúscula (Aa, etc), amb subdivisions de fins a 4 lletres (iiii), fins a completar un total de 40 entrades. A partir de la D comença a descriure les estances que van descobrint-se, donant detalls sobre les seues dimensions, grossària i característiques de les parets, paviments i peces més destacades aparegudes al seu interior. En alguns casos, a mesura que avança l'excavació torna a fer referència a estances ja excavades, com en el cas de G i de kk, que era tocant a I i relaciona amb H. Això mostra la forma d'excavar, que perseguia fonamentalment trobar obres d'art, de manera que quan una part no interessava perquè no s'hi trobava res, s'abandonava; i més endavant, en una altra excavació s'hi podia arribar al mateix lloc o a una estança contigua.

D'altra banda, i com hem dit anteriorment, Dempere fa referència en el text a un plànol que devia acompanyar el manuscrit, que malauradament no es conserva i fóra un document de gran interès, ja que hi permetria identificar les diferents estances i determinar amb més fonament les àrees funcionals de l'edificació. Algunes de les estances excavades tenen una anotació referida al número que se li havia assignat al plànol. Dempere explica que es va construir un camí nou fins al que unia el Puig i Puçol, possiblement per a facilitar el transport de les antiguitats que anaven trobant-se; i també que totes es van portar al Museu del Palau Arquebisbal de València. A més del relat detallat de les excavacions, inclou la troballa d'un segell de bronze en el mateix lloc l'any 1774 i dues troballes escultòriques en el poble de Rafelbunyol en els anys 1781 i 1782. La darrera anotació del manuscrit és del dia 11 de setembre de 1803, fa referència a la troballa d'una ansa d'àmfora amb segell i està signada per L. Quilis, aleshores arxiver del convent. Tot plegat, el seu text descriu l'excavació d'un extens conjunt de ruïnes excepcionalment conservades, en les quals es troben nombroses peces de gran qualitat. Comentarem algunes referències sobre les parts de major interès, deixant de banda aquelles en què cita els autors clàssics, com en la introducció i en la interpretació dels banys, que són una clara demostració d'erudició, i analitzarem amb més detall les anotacions que permeten fer inferències sobre les àrees funcionals de la vil·la.

4. ÀREES FUNCIONALS DE LA VIL·LA

El croquis de la zona excavada de la vil·la que reproduïx Valcárcel correspon a una parcel·la agrícola de forma aproximadament rectangular, amb els laterals menors mirant a llevant i ponent. Aquest croquis no representa la planta completa de la vil·la, ni correspon a la totalitat de l'àrea construïda, que devia ser més extensa. Aquestes raons, juntament amb l'esquematisme i la simplificació propis del dibuix, impedeixen fer deduccions segures sobre la planta i el tipus a què pertanyia. De més a més, aquest no compta amb una escala i no guarda proporció entre les diferents parts que representa més que de manera aproximada. Ací, la parcel·la i els murs que conté estan orientats geogràficament de manera uniforme, però en la seua descripció Dempere explica que alguns estan orientats al NO: “una pared (...) que formava lineas de mediodia á cierzo, y de cierzo á poniente”, o quan diu que una paret formava “cartabon en el quadro del campo”. Tanmateix, les seues indicacions són confuses en algun cas, ja que en diverses ocasions utilitza l'ermita de Santa Bàrbara com a referència geogràfica, que com està situada a la vora de la població cal entendre que correspon al sud, però quan parla de l'estança F diu: “à la parte que mira azia el monte de Sta. Barbara, ó poniente”. Fóra estranya una absoluta uniformitat en l'orientació dels murs, atés que les diferents parts de la vil·la podien plantejar necessitats particulars, i que probablement devia presentar diferents fases d'ocupació i nombroses reformes.

Valcárcel titula explícitament el seu croquis “Planta de las antigüedades halladas en el Puig en 1777 y anteriormente”; aquest va acompanyat d’una nota explicativa de tots els números (de l’1 al 31) que apareixen en les diferents parts representades, que es repeteixen en els casos d’estances amb semblants característiques. Les troballes es van iniciar en rebaixar un alter que devien formar les ruïnes, particularment la part més monumental i millor conservada que com veurem podia correspondre als *balnea* de la vil·la i estava situada en la zona NO de la parcel·la. Allí, el segon propietari conegut (Palau), que va excavar en 1745, va erigir “una capilla dedicada á Nuestra Señora de la Concepcion”, possiblement amb posterioritat a aquesta data, a la qual fan referència alguns autors com Valcárcel, Dempere i Quilis. La seua localització es veu en el croquis de Valcárcel (núm. 1: “Capilla”), que senyala també la senda que anava al Puig (núm. 2); els costats est i oest estan limitats per sengles séquies de reg (núm. 3: “Regaderas”). Avui s’hi conserva un edifici que almenys en part deu correspondre a l’esmentada capella. En el quadre explicatiu, Valcárcel descriu les estances segons el tipus de paviment (“pavimento mosaico”, “Piso teselado o de losetas de mármol”, “Piso de mármol”), la seua funció (“Sepulcros”, “Baños”), algun element particular que contenen (“Pieza con dos columnas anterior a los sepulcros”, “Pavimento con dos columnas”), les entrades (“Puertas o entradas a diferentes usos”) i troballes particulars (“Tinajas de irregular magnitud”).

A través de la descripció de diverses estances que fa Dempere i del croquis de Valcárcel podem intentar una aproximació al coneixement de la distribució funcional d’algunes zones de la vil·la, que sens dubte s’estenia fora dels límits de la parcel·la, almenys en el costat est, fet que prova la localització de dos paviments mosaics més enllà de la séquia d’aquest costat (núm. 30). La descripció de Dempere, que en part es veu reflectida en l’esmentat croquis, fins i tot en les funcions i denominacions d’algunes estances, confirma i completa parcialment aquesta distribució. Tanmateix, resulta difícil acurar ambdós documents. A partir de les característiques d’algunes estances i la identificació d’algunes troballes, Dempere individualitza uns banys, un *torcularium* i una àrea funerària. En part, aquesta distribució pot identificar-se també en el croquis de Valcárcel, que no localitza el segon. En el manuscrit de Dempere, la localització aproximada d’algunes de les estances que descriu pot fer-se a partir de la referència a l’ermita, que com hem vist estava situada a l’angle NO de la parcel·la. Per exemple, a la mateixa vora d’aquesta localitza un “bany” (E) i al seu voltant altres peces com D, D3, G, I.

Sobre els tipus d’aparell en els murs, Dempere en distingeix almenys tres diferents: en primer lloc el que anomena “piñonada”, que també aplica als paviments, com podem veure en l’estança K, on l’equipara a l’argamassa, i explica en la V, que “estava pavimentada de piñonada”; i que no sempre diferencia bé del següent, com succeeix en l’estança oo: “todo de piñonada, mas que de calycanto”. El segon és aquest, el “calycanto”, que aplica a una paret del recinte D: “una pared de calicanto, rebozada, y lucida”; a una altra de M “que es de cal, y canto”, i a les parets del canal de desguàs (Tt), que estava “bien pertrechado de calycanto por los lados”. Estrictament, aquest és al paredat comú fet de pedres (Fullana, 1984), que pot estar lluït. El tercer tipus de paret és de tàpia, però amb aquest terme també sembla referir-se a la terra que podria interpretar-se com provinent de tàpia desfeta que cobreix algunes ruïnes, como expressa en l’estança K; en Hh i Ii esmenta una “tapia de palmo, y medio de gorda” (33,9 cm); hi distingeix la “tapia real”, que estrictament és la tàpia calicastrada o tàpia amb calç, que veiem en M: “Todas estas paredes (...) son de tapias reales, revestidas de estuco”. Els carreus, de pedra de color negre clar o blau fosc, possiblement eren de la calcària grisa-blavenca coneguda com a pedra de Sagunt, utilitzada àmpliament per a la construcció en època romana. S’empren en els fonaments d’algunes estances, com una descrita per Martínez, i en els d’un mur amb semicolumnes descrit per Dempere (Hh-Ii): “estribava sobre piedras sillares negras, como las de la cantera de Murviedro”. Quant als paviments, en fa referència a: “3 modos de enlosado, ò alfombrado, que se han hallado en aquellas ruinas”. Hi podem diferenciar: “pisos de argamasa” que identifica en D, K, L, V i Bb; de rajoles: Tt; enllosat, en B: “el suelo de un pilar de piedras sillares negras de la cantera, (...) de Murviedro”, i D3: “enlosada de tablas de piedra marmol azul”; i d’*opus tessellatum*: H, K, Ff, Gg, Hh, Ii i Rr. Finalment, quant a material ceràmic de construcció, Martínez senyala la presència de rajoles quadrades de 67,8 cm de costat per 11,3 cm de grossària i teules de 45,2 cm de longitud.

Pel que fa a la *pars urbana*, Fernández Castro (1982: 163-164, fig. 92, C) assenyalava la possibilitat que la vil·la comptara amb dues torres flanquejant la façana, basant-se en la presència del que sembla una galeria porticada en la façana nord i d'un paviment amb dues columnes que situa Valcárcel en l'extrem NE, però creiem que aquesta interpretació no troba suport en el croquis d'aquest. Poca cosa més pot dir-se sobre el tipus arquitectònic de la vil·la, tret d'aspectes comuns a altres assentaments rurals d'aquestes característiques que coneixem mitjançant la inscripció abans referida, com que comptava amb jardins i estava circumdada per una tàpia, com veiem per exemple a les vil·les del Pou de la Sargueta (Ribarroja de Túria, el Camp de Túria) (Hortelano, 2007) i els Alters (l'Ènova, la Ribera Baixa) (Albiach i De Madaria, 2006). Però realment el plànol d'aquest autor només correspon a una part de la vil·la i és gairebé impossible deduir-ne el tipus d'edificació. Sembla més probable que pertanyera al tipus de peristil, amb un o més patis porticats i tal vegada un *hortus* pròxim a la *pars urbana* o residencial.

Per a la identificació de la zona residencial poden considerar-se alguns indicadors com les instal·lacions dels *balnea*, els paviments de *tessellatum*, *sectile* i lloses de marbre i els aplacats d'aquest i d'altres pedres acolorides (*crustae*). Valcárcel dona informació útil sobre aquesta qüestió, ja que individualitza 9 habitacions amb paviments tessellats, situats en les zones central i est, i altres 5 amb paviments de *sectile*, enllosats o de dubtosa atribució a una d'aquestes categories (fig. 8, 1). Es tracta de les tres habitacions que ocupaven la part central del costat sud de la parcel·la (núm. 4, 5, i 6: "Pavimento mosaico"), una petita situada al nord de la primera d'aquelles (núm. 17: "Piso mosaico") i una altra de més gran que es trobava immediatament al nord de la més oriental d'aquestes que en el centre del paviment musivari en tenia un de *sectile* (núm. 7 i 8: "Pavimento mosaico" i "Piso teselato, ó de losetas de marmol"); enmig en quedava una altra amb paviment de lloses de marbre (núm. 14: "Piso de marmol"). En la zona central, al nord, situa una referència de difícil comprensió sobre la qual tornarem més endavant (núm. 10, 11, 12: "Ydolos formados de varias piedras de colores"); al costat est figura una altra habitació on es repeteix aquesta referència (núm. 9: "Pavimento mosaico con su longitud donde estaban colocados los Ydolos"); i en el costat oest en situa una altra (núm. 21: "Sala particular de pavimento fino con varias figuras mosaicas"). Finalment, a l'est, ja fora de la parcel·la, situa dos mosaics més (núm. 30: "Pavimentos mosaicos del campo vecino"). Segons hem vist, també Dempere parla de paviments que poden identificar-se com d'*opus tessellatum*. És palès que hi ha d'haver una correspondència entre els localitzats per Valcárcel i els descrits per Dempere, però no és fàcil d'establir.

Fig. 8. Croquis de Valcárcel (1852) amb les estances decorades amb paviments mosaics (1) i les denominades 'banys' (2).

Quant a les estances que Valcárcel denomina banys (fig. 8, 2), a les quals dóna la mateixa numeració (núm. 20), en la zona est n'assenyala tres a la vora d'un "Aposento con quatro divisiones" (núm. 28), a prop del qual discorre un "Conducto de las aguas de los baños" (núm. 27). En el costat oest de la parcel·la en situa dos més, un més petit al nord i l'altre més gran al sud. Probablement uns corresponien realment a algunes estances dels *balnea* i els altres podien ser cisternes o *lacus* d'un peristil o de les estructures de transformació de la *pars fructuaria*. Dempere usa la paraula "baños" en set ocasions, i en el cas del que anomena "baño mayor" (E) que estava situat a la vora de l'ermita, el denomina també "balsa". Alguna altra peça que indirectament identifica amb un bany, com és el cas d'una "pieza ochavada" (oo), no està molt lluny de l'anterior. Encara que no explica bé el material de què estan fets, pot deduir-se que es tracta d'estructures impermeables, amb parets revestides de morter i amb paviment de "argamasa". Per exemple en el cas de K, on es va descobrir "un piso fortissimo de argamasa y piñonada de medio palmo de recio". En alguns casos és palés que es tracta d'estances preparades per a contenir líquids, ja que esmenta motlures de quart de bocell al fons de dues d'aquestes estructures, la primera de les quals és oo: "La pieza ochavada (...), tiene por el circulo del piso un bocel, o media caña convexa; del mismo modo que el Baño mayor, en cuya pared estriba oy la hermita". També Martínez esmenta tres estructures de 20 x 15 pams (4,52 x 3,39 m) amb paviments de morter.

La localització del "baño mayor" (E) a la vora de l'ermita, que utilitza com a referència per a situar altres peces i senyalar que les excavacions es van iniciar a la seua vora, és molt útil perquè sabem on quedava aquella i tenim un punt de partida per a localitzar les més pròximes. Sobre ell diu que "mira respecto de la Hermita azial mar; y es su pared fundamento del lienzo de la Hermita azial mar, tiene 28 palmos de luz, de levante á poniente", o siga que la paret est de l'ermita estava construïda sobre un dels seus costats, probablement l'oest, i que es prolongava cap a l'est 6,32 m. Prop d'ell van trobar una estança enllosada (D3) que també denomina bany (en G) i tenia 4,97 m d'amplària i una longitud superior a 5,42 m, amb un graó de 22,6 cm en el costat est. Al costat del bany que hi havia a la vora de l'ermita "se descubrió un safareche prolongado azial mar: largo 9 palmos (2,03 m), y ancho 5 (1,13 m), poco mas" (I). Amb aquesta paraula valenciana (safareig) es refereix possiblement a un altre receptacle similar. Des de l'angle SE d'aquesta estança s'estenia cap al sud una paret de més de 6,7 m de longitud, al final de la qual hi havia una altra peça –que no diferencia amb una altra lletra– de 2,48 m d'amplària i 1,92 m de longitud "que rematava, con una testera circular" i tenia "por cada lado 6 pilares de palmo (22,6 cm) en quadro à cada lado pegados à la pared", on es van trobar "pedazos de cañon de alfareria, que muestran capacidad de 3 dedos (5,4 cm) de agua" i comptava amb un "piso de argamasa (que indicava le havian arrancado un pavimento)". En una zona on també es van trobar estances decorades amb paviments mosaics, i que per tant devia pertànyer a la *pars urbana* de la vil·la, aquesta descripció, amb la presència de cendres i *pilae*, s'ajusta a les característiques d'un *hypocaustum* on les peces ceràmiques podrien ser *clavi coctile* del sistema de subjecció dels *lateres* que formaven la *concameratio* (Sanz, 1987; Bouet, 1999). Aquesta interpretació es veu reforçada pel fet que "se enlazavan los pilares con ladrillos de dentellones, y gafas, ò encaxes".

La "pieza ochavada" ("como un ochavo", una moneda, i per tant arrodonida) esmentada anteriorment (oo), que tenia 2,48 m de diàmetre, és de gran interès, ja que aquestes característiques s'adeqüen a les d'una estança absidal, que sembla pròpia d'uns *balnea*; cal destacar, però, que en el croquis de Valcárcel no figura cap peça d'aquesta mena. Mitjançant les estances contigües i pròximes podem localitzar-la de manera aproximada en el marc general de la parcel·la, ja que la peça oo era veïna de kk, "cuya latitud es de 9 palmos (2,03 m)" i tenia "varios pilaricos cuadrados de palmo (22,6 cm) de recios, todos calcinados". Aquesta comunicava amb un "conducto, signado con h; ancho 2 palmos (45,2 cm)" que també estava "calcinado". Dempere conclou "Que el dicho conducto era como de hoguera, se ve con evidencia; y que dava calor à llamaradas à esta pieza, se ve por estar al lado, y comunicarse por boca muy angosta". La descripció correspon sens dubte a un forn amb el seu *praefurnium*. La peça kk era "colateral" a I, per la qual cosa se situa igualment en la zona O-NO de la parcel·la, al voltant de l'ermita. També alguna de les referències a paviments de gran grossària podria correspondre a la *suspensura* del *caldarium*. Tot

plegat, creiem que aquesta informació permet localitzar els *balnea* de la vil·la en aquest sector. Dempere fa una darrera referència a un possible forn en una peça de la qual no precisa la localització (iiii): “En esta elevavase una recia boveda, 4 palmos (90,4 m) mas alta, que la superficie de la tierra; (...), arqueandose de la parte de levante à poniente; pudo ser de horno por las cenizas, que hallaron, y por la disposicion suya”.

A partir del croquis de Valcárcel, però, alguns autors han localitzat els banys en el costat est de la parcel·la. En aquell, l'angle SE està ocupat per una gran estança que l'autor descriu com “Cenáculo ó pórtico sostenido de varias columnas que forman diferentes entradas y salidas”. Per la presència d'aquestes “columnes”, que efectivament podrien correspondre a les *pilae* que sostenien la *suspensura* del *caldarium*, aquesta peça s'ha identificat amb un *hypocaustum* (Mora, 1981: 64; Fernández Castro, 1982: 124; Abad, 1987: 158; i García Entero, 2001: 264-266). De manera més imprecisa, també Bru (1963: 150) esmenta unes termes, notícia que arreplega Gorges (1979: 433). Recordem que segons la inscripció de *P. Caecilius Rufus* la vil·la estava dotada de *balnea*, el que era freqüent en aquestes residències rurals de rics propietaris, com és el cas millor conegut –entre les vil·les més pròximes– de l'Horta Vella (Bétera, l'Horta Nord) (Jiménez Salvador et al., 2012: 175-176, fig. 2).

Les indicacions de Dempere sobre la zona on es trobaren els fragments que atribueix a cinc escultures en les excavacions de 1768 són de gran interès, ja que els localitza al voltant de l'ermita que estava situada al NO de la parcel·la, on es trobava el que anomena “baño mayor” (A, B i M), per la qual cosa alguns podien formar part del programa escultòric dels *balnea*. Tanmateix, com que s'havien colgat després de ser trobats en les anteriors excavacions de 1750 i 1754, no hi ha seguretat sobre la seua procedència exacta. Quant als mosaics, la seua troballa decorant els paviments de diferents estances prova que en bona part la parcel·la estava ocupada per la *pars urbana* de la vil·la, que s'estenia cap a l'est fora d'aquesta. Com hem dit, Dempere identifica paviments d'*opus tessellatum* almenys a 7 estances: H, K, Ff, Gg, Hh, Ii i Rr; mentre que Valcárcel n'assenyala 9 (núm. 4, 5, 6, 7, 9, 17, 21 i 30, aquesta darrera amb dos mosaics), una amb *opus sectile* (núm. 8) i una altra amb paviment de marbre (núm. 14); el total dels citats al text i il·lustrats és d'11. De les que descriu Dempere, cal destacar que Ff i Gg, que no diferencia, s'estenien “con harto esparcimiento” cap a l'est més de 13,5 m; i que Hh i Ii, “que mas parecen una, que 2, pues no halló cosa, ni pared, ni tapia que las separasse, sino un piso continuado de obra mosayca”, tenien també una longitud cap a l'est de més de 13,5 m i una paret “de palmo, y medio (33,9 cm) de gorda, que à trechos de 12 (y de 13 palmos) (2,71-2,93 cm) incorporava en Ii unas columnitas de palmo, y medio de recias (33,9 cm), redondas de medio relieve azia la parte del mar” que “indicavan ser pieza soberbia y espaciosa”. A aquestes dues estances en seguia una altra “del mismo esparcimiento”, però situada a 42,5 cm més avall (Hhh i Iii), on es van trobar tres columnes “de la cantera de Murviedro” amb una alçada de 90 cm i uns diàmetres de 67 cm en la base i 45 cm en el fust, que estaven separades 5,4 m. La presència de columnes i el fet que es trobara a major profunditat pot correspondre a un espai porticat, mentre que la peça Ii amb semicolumnes i paviment de *tessellatum* pot correspondre a uns dels corredors que l'envoltava o a alguna estança de representació com ara un *triclinium aestivum* o un *oecus*.

Altres columnes figuren en “La pared mediera entre las piezas de la M y N (que) es de palmo, y medio (33,9 cm); y á trechos descontinuava supliendo pilares redondos de piedra de Murviedro, recios mas de un palmo (22,6 cm)”. També a Tt es va trobar una columna de menor diàmetre (22 cm), “como otras del mismo tamaño, incorporadas en la pared que hay entre la Pieza Tt y la de S”. Anteriorment, Martínez ja havia esmentat columnes de diferents diàmetres i carreus motlurats: “algunos pedazos de coluna del mesmo genero, con sus basas correspondientes; otras piedras labradas, con bocelos, indicios de cornisa; y otros fragmentos de columnas mayores, y mas gordas”. També Valcárcel representa una peça amb 2 columnes al costat NE (núm. 23: “Pavimento con dos columnas”). La major part d'aquestes columnes i semicolumnes devien pertànyer a un peristil i potser a una galeria porticada, que malauradament no hi podem ubicar. És segur que la important concentració d'habitacions amb paviments luxosos a la zona central, que correspon a la part residencial, devia donar per un o pels dos costats (N i S) a espais oberts o de circulació. Finalment, els aplacats de marbre (*crustae*) de diferents colors (blanc, verd), que es van trobar a D, D3, H, I, M, N i

eee, són propis de la part residencial de la vil·la. Recordem que també Martínez esmenta una peça que tenia uns fonaments de carreus i unes dimensions de 22 x 20 pams (4,97 x 4,52 m), amb l'interior revestit de plaques de marbre fins a una altura de 2 pams (45,2 cm), que sens dubte pertanyia a la *pars urbana* de la vil·la. Alguna altra referència, com les de De i Ee, on Dempere esmenta “vestigios, y simientos de puertas partidas, con lindares de silleria (que) conservavan sus hoyos, (...) en que sentavan las puertas, ò sus picos”, també és de gran interès, tot i que no podem ubicar aquestes peces ni relacionar-les amb altres, ja que una porta d'aquestes característiques podia ser de l'entrada principal o d'alguna estança de representació.

En la zona central del croquis de Valcárcel, al nord es representen dos espais paral·lels estrets i allargats, com corredors orientats E-O i dividits per una paret; en el meridional Valcárcel situa tres elements de difícil identificació que no ajuden a esbrinar la funció d'aquest espai: ‘Idolos formados de varias piedras de colores’. I en l'extrem oest del situat més al nord, on situa el límit de la parcel·la, localitza un dels seus ‘banys’. Les característiques d'aquesta zona, particularment de l'espai meridional, són les de l'ala d'un peristil o d'un pòrtic obert a un jardí; la franja nord, on només situa el suposat bany, pot correspondre a un espai d'aquesta mena, obert i enjardinat. Pot confirmar aquesta hipòtesi una afirmació de Dempere: “[...] azia la parte de Puzol (al nord), que sino salen edificios por aquella parte indica estar alli el huerto”. Potser aquest espai es corresponia amb les estances Ff-Gg i Hh-Ii que hem vist més amunt, que s'estenien cap a l'est més de 13,5 m cada una. Quatre estances situades al seu costat sud, tres d'elles amb paviments mosaics o de mabre, obren les portes a aquest suposat pòrtic o ala. Gorges (1979: 433) interpretà que es tractava d'una galeria porticada en el que seria la façana principal de la vil·la, hipòtesi que segueixen Fernández Castro (1982: 124 i 263-264), Abad (1987: 158) i García Entero (2001: 264). Tanmateix, no creiem que la façana de la vil·la estiguera orientada al nord, sinó cap a l'oest –per on aniria el camí que portava a la Via Augusta– o més probablement al sud, al recer dels vents més freds de component nord.

Sobre la *pars fructuaria* de la vil·la, Puig i Cadafalch (1934: 243) interpreta que l'estança existent a l'angle SE –núm. 29, on es representen fins a 24 petits cercles, era una zona per a l'emmagatzemament de vi (*cella vinaria*). Gorges (1979: 433), a qui segueix Villanueva (1994: 119), parla d'evidències de l'existència d'una premsa per a l'elaboració de vi o oli. Per la presència dels *dolia* i del paviment groller que esmenta Valcárcel (núm. 22), García Entero (2001: 264) hi situa “alguna de las dependencias de servicio (cocina, despensa)” i apunta que resultaria estrany que “el núcleo central [de la villa] compartiera las funciones residenciales con las productivas”. Finalment, Peña Cervantes (2010: 878, fig. 274) segueix les indicacions de Puig i Cadafalch sobre la presència d'una *cella vinaria*. Tanmateix, Valcárcel interpreta l'esmentada estança (núm. 29) com un “Cenáculo o pórtico sostenido de varias columnas que forman diferentes entradas y salidas”, del qual no queda clar si estava delimitat per un mur. Dempere no descriu cap estança amb unes característiques semblants, raó per la qual degué trobar-se en les darreres excavacions de Fabian y Fuero el 1777. Una estança d'aquestes característiques té una difícil atribució funcional, segons podem veure en les dispars interpretacions que s'hi han fet: *hypocaustum* i *cella vinaria*. El gran nombre de ‘columnes’ –totes rodones– resulta estrany i en dificulta la identificació. Al cosat nord situa quatre estances més, tres de les quals identifica com “baños” (núm. 20) i de la quarta (núm. 28) indica “Aposento con cuatro divisiones”. En línia amb el que s'ha dit anteriorment, aquesta identificació amb uns banys no s'ha de prendre literalment, en el sentit que correspon a les termes, sinó que es tractava de peces amb paviment de morter emprades com a contenidors de líquids. D'altra banda, hem vist que a partir de les descripcions de Dempere els banys poden localitzar-se amb prou seguretat a la zona NO. Per tant, sembla més probable que en aquesta zona es trobava la *pars fructuaria*, potser amb un *lacus* més gran i altres dos menors, que poden relacionar-se amb el procés d'elaboració de vi/oli. Tanmateix, resulta estranya la seua proximitat al nucli de la zona residencial representat per les habitacions amb paviments mosaics. En aquest context, la peça amb pilars arrodonits podria correspondre a un *granarium*, on aquests servirien de suport per a un paviment sobrelevat de fusta (*tabulatum*), encara que les *pilae* amb aquesta funció solen ser quadrades. A la península Ibèrica s'han identificat fins ara dos casos de graners amb pilars d'aquest tipus a les vil·les de Veranes (Astúries) i Quinta da Fórnea I (Belmonte, Portugal) (Salido, 2015: 10).

Pel costat nord dels “baños” Valcárcel identifica un “Conducto de las aguas a los baños” (núm. 27) que es dirigeix cap a l'est, en direcció a la mar, per on davalla el terreny, que possiblement era de desguàs, una claveguera, al qual seguia un “Aposento largo con una columna” (núm. 26), i a continuació, pel costat NO, una estança amb paviment mosaic (núm. 9). Si es tractava de la *pars fructuaria*, també resulta estranya la proximitat d'estances amb paviments mosaics.

Dempere esmenta la troballa de fragments de dos *dolia* en dues estances (B i F), amb parets de 7,2 cm i vores d'11,3 cm de grossària, un dels quals tenia una alçària mínima d'1,35 m. Al seu interior es trobava una substància densa i resseca que compara amb la pegunta. La seua localització és aproximada: “en medio de dicho campo”, els primers, i “Acial medio del campo”, el darrer. En la segona d'aquestes estances (F) es va trobar un mur de “cal y canto” de grossària notable (1,01 m) que formava un angle, del qual havien descobert per un costat 3,84 m de longitud i per l'altre 2,26 m; ací hi havia un pilar quadrat de pedra de Sagunt i 50,8 cm de costat; a 4,52 m cap a l'est se'n trobà un altre semblant, que al seu torn estava separat 2,26 m d'un tercer descobert anteriorment. Més endavant es refereix a “la otra pared recia que junta à los pilares”, de 45,2 cm de grossària, que distava 2,71 m de la premsa de què ara parlarem en direcció nord. Ací, “en las paredes recias de los pilares” es va trobar “tierra quemada, enbuelta con ceniza, muy negra”. Els tres pilars estaven formats per dos carreus superposats units amb argamassa que conservaven una alçària aproximada de 67,8 cm. Cap al N d'aquesta zona, a uns 9,27 m del costat nord de la parcel·la van descobrir un contrapés de premsa cilíndric: “una prensa de piedra negra como la de murviedro (con encaxes para tornillos, ó caracoles)” que mesurava 1,18 m de diàmetre i 90,4 cm d'altura, amb unes mosses que “no profundizaban en la piedra mas que un palmo” (22,6 cm). A partir d'aquesta troballa Dempere conclou: “De lo qual, cotexado con paredes, pilares, y tenajas desenterradas en la misma linea, indican haver sido officina antiquissima, y robusta”, i identifica encertadament aquesta peça com una “Almazara, u officina de aceite”. Segons aquesta descripció incompleta no se'n pot determinar si la premsa era de torn o de cargol (Peña Cervantes, 2010: 43). D'altra banda, en el croquis de Valcárcel es veuen tres *dolia* al límit oest de la parcel·la (núm. 31), apartats de les construccions i lluny de la *pars fructuaria*, el que no s'adiu amb la interpretació anterior.

Pel que fa als enterraments, Dempere parla de “sepulcros” en dues ocasions: a les peces I i M-N; de “sepulturas” a G, K i X; a més esmenta la troballa d'ossos humans a L. De M i N, que tenien una amplària de 2,59 m, diu que “se han hallado conchas, cuernos marinos, espejos esmaltados, marmoles, y jaspes de varios colores, y evidentes indicios de sepulcros con huesos, y abundancia de ropas”. A L, que mesurava, 5,42 x 3,39 m, “se descubrio un cascaron tan firme, (...) gordo de argamasa cerca de medio palmo (11,3 cm) (...) Rompido, (...) cavando aquella tierra, (...) baxo de dicho cascaron se hallaron huesos humanos, ó aderezos de los que usavan los gentiles en sus entierros de piedras, cristales, espejos, y entre otro una ahuja de marfil de medio palmo larga”; es tractava, doncs, d'una tomba femenina. A O, que mesurava 3,61 m de costat, “hallaron reliquias de difuntos; entre otras, las osamentas enteras de dos Hombres, (...) y junto à ellas una calavera de animal, que por las varillas (y barras) se descubria ser de mular, u otro semejante; y otra de lechon en dicha compañía, como por los ocicos, y colmillos se evidenciava”; podia tractar-se de les ofrenes funeràries, amb dos caps d'animal, un dels quals era de porc. El sacrifici d'aquest animal (*porca praesentanea*) era emprat en els rituals funeraris, com veiem en algunes tombes de la necròpolis del carrer Quart de *Valentia* (García Prósper, 2015: tombes núm. 18, 24, 31, 103, 113 i 164).

A l'estança T “se halló el extremo inferior de un cantaro cinerario de cristal”, a més d'altres peces singulars com una llosa que mesurava 113 x 73 cm amb un forat reblit de plom, enmig de la qual hi havia “una plancha de bronce, que por cubierta, y comida del orin, se quebro como barro; y nos dexo con el sentimiento de no alcanzarle sus letras ó gravaturas, que indicava, havia tenido”; i també “infinitud de cabos de clavos de bronce (...) que mostravan haver formado algun entachonado”. Sobre les tombes d'inhumació amb coberta de teules, diu que “En la pieza de g se halló una sepultura (cercada de otras) por entero de ladrillos, ò texas sepulcrales llanas, en el suelo, y por los lados, que medio cahdas azial medio formavan como arco, ò bóveda”. De V, que mesurava 3,61 x 4,29 m, diu que “En esta pieza se hallaron muchissimas texas sepulcrales; tanto, que si, segun dicen, y se vè, cada 3 dellas cubrian un cadaver humano: havia

para cubrir mas de 12 cadaveres”. També a l’estança X, que devia ser contigua i mesurava 4,74 x 3,84 m, esmenta “vestigios de sepulturas”. V i X diu que eren “colaterales” a T. Resta més ambigua la referència de l’estança eee, que estava situada “en la rinconada de levante” i mesurava 3,16 m de costat, on esmenta “como una sepultura” que mesurava 1,58 x 0,45 m. Aquesta informació sobre la troballa de sepultures degué passar –almenys en part– a Valcárcel, que en la zona oest situa tres sepulcres (núm. 18). Excepte una possible referència a una urna de vidre, la resta de tombes descrites –tant les monumentals, como les de coberta de teules– són d’inhumació i poden datar-se a partir del segle II dE.

En relació amb aquesta qüestió, recordem que la inscripció de *P. Caecilius Rufus* feia referència al monument funerari, possiblement un mausoleu familiar, però no tenim cap indicatiu ni de la seua localització precisa ni del tipus arquitectònic a què pertanyia. Sobre la presència de tombes, no és estrany que en una parcel·la de quasi una hectàrea de superfície pogueren trobar-se restes pertanyents a les zones urbana, fructuària i funerària. De més a més, cal considerar la possible integració en el conjunt dels sepulcres dels diferents propietaris –com el del mateix *P. Caecilius Rufus*– i que en la fase tardoantiga de la vil·la una part de la superfície construïda podria haver-se emprat com a necròpolis, de la mateixa manera que va succeir en altres vil·les com l’Horta Vella (Jiménez Salvador *et al.*, 2008).

Per últim, cal destacar també el reduït nombre de monedes que –segons Dempere– es van trobar en el curs de les excavacions: n’esmenta una en cada una de les estances D, G i eee, i 3 en hhh, un total de 6 que sembla escàs per a l’extensió, l’estat de conservació i importància de la vil·la.

5. EL PROGRAMA DECORATIU

La vil·la del Vilar comptava amb un programa decoratiu ampli i luxós que comprenia aplacats de marbre, paviments de *tessellatum*, *sectile* i enllosats de marbre i nombroses escultures, a més de la pintura mural, que a penes s’esmenta en les descripcions. Aquesta és sens dubte la part de major interès del jaciment, ja que es conserven dibuixos de les nombroses peces trobades, singularment de les escultures i mosaics. A continuació abordarem l’estudi d’aquests conjunts amb la finalitat de –en la mesura de les nostres possibilitats– contribuir al seu millor coneixement.

5.1. Les escultures

Les escultures són les troballes que més han atret l’atenció dels investigadors i que s’han estudiat amb major profunditat.¹¹ Se’n coneixen almenys deu a través de les notícies i il·lustracions de Boyl, Martínez, Dempere, Ponz, Valcárcel i Laborde. La primera troballa, que cita Boyl (1631), fou “un Idolo de Cupido flechando el arco, de piedra todo como de alabastro”. Martínez (1760) descriu “unos seis cuerpos de Estatuas de marmol blanco finissimo” apareguts l’any 1745, a més de l’Eros ja conegut i d’un cap que s’atribuí a Venus; entre els fragments s’identificaren “dos odres”, un dels quals podria ser l’emprat per a la reconstrucció del Narcís/Jacint i l’altre el del Silé. Segons Valcárcel (1852), l’any 1777 es conservava damunt de l’arc principal de la capella de la Concepció l’esmentat cap femení atribuït a Venus. Aquesta identificació, que argumentava Martínez, sembla condicionada per la idea anteriorment vista de reduir al Puig el *Fanum Veneris* esmentat per Polibi; aquell descriu el seu cabell dient que tenia “risos, à modo de flores”, el que permet identificar-lo amb prou seguretat amb Dionysos. De fet, entre els torsos recuperats no n’hi ha cap que pertanyi a una escultura femenina.

11 Les escultures reproduïdes per Laborde i Valcárcel les cita Hübner (1863: 228, n. 2) i foren estudiades inicialment per Albertini (1911-12: 337-342, núm. 16-22, fig. 22-30); amb posterioritat, el primer autor que les analitzà amb profunditat fou Balil (1961: 183-184, núm. 8-9; 1978: 352, núm. 18; 1983: 216-217, 255-257, núm. 104 i 129-131, lám. II, XIV; i 1985: 219-223, núm. 158-162, lám. VIII); Loza (1993: 399-408, fig. 29-32) revisà les estàtues-font i l’autor d’aquest treball n’ha publicat algunes aproximacions (Arasa, 2004a: 315-320, fig. 9; 2004b: 234-238, fig. 1; 2011: 60-63, fig. 4; 2013: 175-177, fig. 4).

Les que descriu Dempere corresponen majoritàriament als fragments que s'havien trobat l'any 1745 i que s'havien tornat a colgar al mateix lloc. Les localitza a prop de l'ermita, en la zona per on comencen les excavacions que denomina A i a la contigua B; en la resta d'estances que descriu només es va trobar un braç a M. D'aquesta manera, descriu 6 escultures incompletes –que possiblement només n'eren 5, donat que d'una només descriu l'extrem inferior amb els peus que pot correspondre a un dels torsos– i diversos fragments, la identificació dels quals no és segura: Dionysos del tipus Sàtir coper, Narcís/Jacint o Sàtir de peu, Sàtir en repòs o l'anomenat Apol·lo, Eros “distret” i una altra no esmentada per la resta d'autors que per la descripció pot correspondre a Pan o a un faune. D'altra banda, aquest autor assenyala que una escultura trobada l'any 1781 a Rafelbunyol es portà també al museu de l'Arquebisbe Mayoral, per la qual cosa almenys una de les que s'hi exhibien no devia procedir del Puig.¹² Cinc de les escultures conservades al Palau Arquebisbal de València foren reproduïdes per Laborde en l'edició del seu *Voyage*. Posteriorment, en l'edició de 1975 s'incloueren les reproduccions dels dibuixos originals que no arribaren a publicar-se mai, en els quals figuren un total de 9 escultures –entre elles les incloses en el llibre– de les quals s'anoten les dimensions. Per últim, a més de la referència al cap atribuït a Venus, Valcárcel (1852: 83-84, 86, núm. 267, lám. 45) reproduceix un tors de Dionysos que es correspon amb el representat per Laborde.

En síntesi, el conjunt el formaven deu estàtues que poden identificar-se de manera aproximada com Dionysos del tipus Sàtir coper, al qual podia correspondre el cap atribuït a Venus; Narcís/Jacint, Sàtir en repòs, Silé amb bot, l'anomenat Apol·lo, Eros “distret”, tors masculí amb túnica al muscle, Paris, Pan o faune i el trapezòfor amb presoner oriental. Balil indica que l'estàtua de Dionysos il·lustrada per Laborde i el tors del mateix déu reproduït per Valcárcel no pareixen ser els mateixos, per la qual cosa podia tractar-se de dues escultures diferents.¹³ Per al seu estudi es basava en els dibuixos originals de Laborde, on estan anotades les seues dimensions en peus, polzades i línies, de manera que en cadascuna les anota ja convertides al sistema mètric. Nosaltres hem tornat a calcular les seues dimensions seguint l'escala que figura en el peu del plànol de la sala del Museu Arquebisbal on es trobaven els mosaics, en la qual s'especifica que les dimensions es donen en peus castellans; no tenim la seguretat que aquesta fos la mateixa aplicada als dibuixos de les escultures, però ens sembla el més raonable.¹⁴

1) Paris

Laborde (1806-20, II: XCIX, A; 1975: 26 i 263-264, dib. 36); Albertini (1911-12: 339, núm. 18, fig. 24); Hübner (1862: 288, n. 2); Reinach (1898, II: 472, núm. 8); Balil (1983: 256-257, núm. 130, lám. XIV, 3-4); Koppel (2004: 349) i Arasa (2004a: 320, fig. 9, 1; 2004b: 237, fig. 1, 1; 2011: 62, fig. 4, 1).

Figura masculina nua amb els braços trencats, descansa sobre la cama dreta i l'esquerra està creuada per davant, per la qual cosa el cos està lleugerament inclinat cap a la dreta; el cap està girat cap a l'esquerra i abillat amb un barret apuntat, per davall del qual es veu el cabell rutllat (fig. 9, 1). En el dibuix original es veuen dos puntills que arranquen del costat esquerre a l'altura del maluc i de la cama per davall del genoll,

12 Dempere (ca. 1782: 47); Anònim (s. a.: 45) i Arasa (2004a: 327-328; 2011: 52 i 60; 2013: 176-177 i 179). García Llopis (2012) recull la tradició popular que recordava la troballa de la primera escultura, que estava completament vestida i li faltaven el cap i els braços, que la gent del poble identificà amb una santa. Fou aquesta la que es traslladà al Museu del Palau Arquebisbal, però entre les representades per Laborde no n'hi ha cap que presente aquestes característiques; podem deduir, doncs, que no devia ser cap d'aquestes.

13 Com veurem, Valcárcel indica que el tors mesurava “mitad del tamaño natural” i Laborde precisa que l'estàtua de cos sencer mesurava uns 170 cm, per la qual cosa podia tractar-se efectivament de peces diferents. Això no obstant, el dibuix de Laborde deixa veure clarament que l'estàtua estava trencada i restaurada, i que les fractures coincideixen amb les del dibuix de Valcárcel, cosa que obliga a considerar amb reserves aquesta hipòtesi.

14 Balil no dona les equivalències que utilitza, però com que les dimensions que hem obtingut no coincideixen amb les seues, que són sempre superiors a les nostres, degué utilitzar les franceses, majors que les castellanes, tot i que en aquest cas els nostres càlculs tampoc coincideixen amb els seus. Mesures castellanes: 1 peu = 27,8 cm; 1 polzada = 2,32 cm; 1 línia = 0,19 cm. Mesures franceses: 1 peu = 32 cm; 1 polzada = 2,7 cm; 1 línia = 0,22 cm.

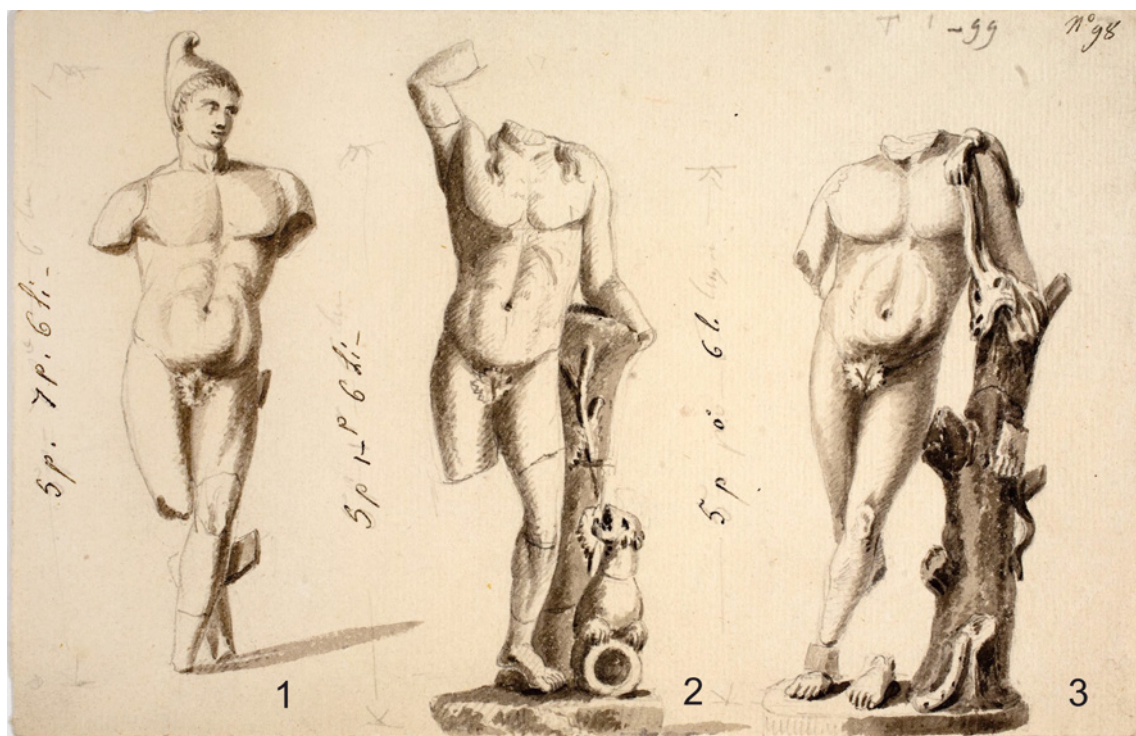

Fig. 9. Escultures conservades al Museu del Palau Arquebisbal, segons Laborde. MNAC. Museu Nacional d'Art de Catalunya. Barcelona. Fotògrafs: Calveras/Mèrida/Sagristà.

que indiquen la presència d'un element de suport en aquest costat. En el dibuix publicat, la cama dreta, per davall de genoll, està rodejada per una mena d'abraçadora, potser utilitzada en la restauració. Els trets anatòmics, com els pectorals, abdominals i plects inguinals, estan ben tractats. Sobre la zona púbica se li ha afegit una fulla de parra. L'altura indicada és de 5 peus, 7 polzades i 6 línies, el que fa 166,8 cm.¹⁵ Laborde indica que la figura resulta excessivament estilitzada i que les cames estan desproporcionades, i Albertini assenyalava la seua possible identificació amb Paris.

El fet que vaja abillat amb tiara ha portat a identificar-lo amb Attis, tot i que per ser aquest el seu únic atribut s'inscriu en el grup de les anomenades figures "neutrals" (Vermaseren, 1966: 13 i 54-55), que es poden confondre amb altres divinitats com Ganímedes, Mitra, Paris, etc. De fet, les representacions d'Attis estant i nu –possiblement com a pastor, guardant els ramats– no són freqüents. Vermaseren les inclou en el grup A.6, representat únicament per petites figures de terracota i una sola estàtua de marbre de Sarsina que data del segle II dE. Per això, com ha assenyalat Koppel (2004: 349), considerem més probable que es tracte de Paris. El tipus anomenat Paris o Alexandros es representa de vegades amb la tiara (Hampe, 1981, s. v. "Alexandros", *LIMC*, I: 494-529), amb el mantell sobre el pit o completament nu, com veiem representant en l'exemplar de la Ny Carlsberg Glyptotek (Moltesen et al., 2005: 216-218, núm. 102). Dacos (1961) va proposar la seua identificació amb el Paris d'Eufràtor que esmenta Plini (*NH*, XXXIV, 77), al qual atribueix una sèrie de còpies en què aquest apareix inclinat a la dreta en posició de descans i en la major part dels casos amb les cames creuades, assenyalant la dificultat d'identificació dels caps i bustos; el mateix tipus

15 En la lectura de la xifra Balil dubta entre 7 i 1 polzades, de manera que l'altura que dona és d'1,85/1,70 m. Amb el peu francès, l'altura màxima seria de 180,22 cm.

s'hauria adaptat per a la representació de Ganímedes. El paral·lel més estret és l'esmentada còpia d'època antonina de Conpenhage, amb les cames i els braços trencats, que com aquest té el cap inclinat i girat cap a l'esquerra. La variant amb el mantell creuat sobre el pit està representada per un exemplar de Kassel que té la mirada al front i el cap lleugerament inclinat cap a l'esquerra i data del 160-170 dE (Gercke i Zimmermann-Elseify, 2007: 176-179, núm. 51). A Hispània es coneix un exemplar amb la túnica sobre el pit de Granada (García y Bellido, 1949: 127-128, núm. 130, làm. 100). Podem veure alguns exemples de la dificultat d'identificació en dos caps tocats amb la tiara de *Caesarea Mauretaniae*, que data de la segona meitat del segle II dE (Landwehr, 2000: 67-68, núm. 107, làm. 41), i de Berlín, del segle IV aE (Vierneisel-Schlörb, 1979: 241-247, núm. 23, fig. 110-113).

2) Dionysos-Sàtir coper

Laborde (1975: 263-264, dib. 36); Valcárcel (1805: 27, núm. 213; 1852: 86, fig. 267); Ceán (1832: 106); Albertini (1911-12: 338-339, núm. 16, fig. 22); Balil (1961: 183-184; 1983: 216-217, núm. 104, làm. II; 1985: 219-220, núm. 158, làm. VIII, 1); Loza (1993: 405, núm. 88, fig. 30b, 31a i 32); Koppel (2004: 349) i Arasa (2004a: 317-318, fig. 9, 2; 2004b: 235, fig. 1, 2; 2011: 61, fig. 4, 2).

La figura de Dionysos estava incompleta: li faltaven el cap, les mans i la cama dreta (fig. 9, 2). Laborde la il·lustra restaurada i Valcárcel representa només el tors (fig. 10). El deu alçava el braç dret sobre el seu cap en actitud de vessar el vi des d'una copa. A l'esquerra li servia de suport un tronc amb una branca i fulles en relleu i als seus peus la pantera estava asseguda sobre un recipient, un cànter o *ryton*, girant el cap en direcció al deu. El conjunt descansa sobre un plint llis que sembla estar tallat en la mateixa peça. Les dimensions que dona són de 5 peus, 1 polzada i 6 línies, el que equival a 142,4 cm. Recordem també que Martínez diu "Que se hallò una Cabeza hermosísima, con todas las perfecciones posibles al Arte: dicen, tener en la cabeza un Casquete à modo griego, pero no es casquete, sino risos, à modo de flores, modo proprio con que coronavan à la Diosa Venus." Aquesta descripció correspon indubtablement a Dionysos, per la qual cosa aquest cap podria ser el d'aquesta estàtua. Valcárcel, a qui segueix Albertini, l'atribueix a Dionysos i Ceán a Apol·lo. Per la seua banda, Loza destaca el seu caràcter d'estàtua-font, on la boca del recipient situat als peus de la pantera serviria per a l'eixida de l'aigua.

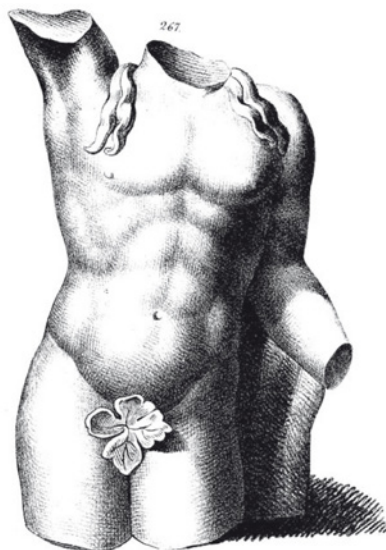

Fig. 10. Tors de Dionysos, segons Valcárcel (1852).

Balil (1983) indica que l'estàtua de Dionysos il·lustrada per Laborde i el tors reproduït per Valcárcel no pareixen ser els mateixos. Aquest indica que el tors mesurava “mitad del tamaño natural” i Laborde precisa que l'estàtua de cos sencer mesurava 142 cm, però com que cadascun la reproduïx en un estat diferent de conservació no resulta fàcil fer-ne comparacions. Això no obstant, el dibuix de Laborde deixa veure clarament que l'estàtua estava trencada i restaurada, i que les fractures vénen a coincidir amb les del dibuix de Valcárcel, de manera que sí que sembla que es tracte de la mateixa escultura. D'altra banda, Rivera (1941: 166, núm. 17, làm. LXIII, 2; García y Bellido, 1949: 98, núm. 84, làm. 72; Pérez Rodríguez-Aragón, en Waternberg, 1997: 122) va donar a conèixer un tors de Dionysos de marbre blanc amb patina grisencia i 32 cm d'altura que fins a l'any 1936 era propietat d'un sacerdot que residia a Madrid, i que amb posterioritat al 1939 fou depositat al *Servicio de Recuperación del Patrimonio Artístico Nacional*. Balil (1977: 360-361, núm. 13, làm. XI) assenyala l'estret paregut entre aquest tors i el reproduït per Valcárcel i sospita que en realitat podia tractar-se de la mateixa peça, segons se'n pot deduir de la similitud. D'ací, Schröder (1989: 117, núm. A1, làm. II) l'inclou en el seu estudi sobre l'Apol·lo Liceu, el cita com a procedent de València i el data en època de Claudi. Tanmateix, l'altura del tors conservat a Valladolid sembla molt reduïda per a pertànyer a una escultura que restaurada mesurava 142 cm, per la qual cosa considerem que pot tractar-se d'una mera coincidència.

La figura es pot identificar sense dubtes amb Dionysos pels flocs del cabell que li cauen sobre els múscles i per la pantera que es troba asseguda als seus peus (Gasparri, 1986, s. v. “Dionysos, *LIMC*, III: 414-514). El prototip es considera el Sàtir coper de Praxíteles (Pasquier i Martínez, 2007: 248-256, 259 i 270-276), a partir del qual es crea un nou tipus en època romana. Tanmateix, Schröder (1989) considera que el prototip del Dionysos coper és l'Apol·lo Liceu, o almenys una mescla de tots dos. Còpies d'aquest tipus les trobem, entre altres, a la Glyptoteca de Múnic, de mitjans del segle II dE (Fuchs, 1992: 181-185, núm. 26, fig. 182-186); Villa Albani (Linfert, en Bol, 1990: 298-300, núm. 233, làm. 204); Museo Nazionale Romano (Papadopoulos, en Giuliano, 1979, I, 1: 90-91, núm. 71), etc. A Hispània coneixem un paral·lel a *Tarraco* que data d'època adriana-antonina (Koppel, 1985: 69-71, núm. 92, làm. 33). El model es va adaptar per a la decoració de jardins i nimfeus. Les representacions escultòriques de Dionysos i el seu seguici són freqüents en els ambients termals (Manderscheid, 1981: 31-32).

3) Sàtir en repòs

Laborde (1806-20, II: làm. XCIX, H; 1975: 26 i 263-264, dib. 36); Hübner (1862: 288, n. 2); Reinach (1898, II: 137, núm. 2); Albertini (1911-12: 340, núm. 20, fig. 26); Balil (1961: 184, núm. 9; 1985: 220-221, núm. 159, làm. VIII, 2); Koppel (2004: 348-349) i Arasa (2004a: 319, fig. 9, 3; 2004b: 235-236, fig. 1, 3; 2011: 61-62, fig. 4, 3).

Estava incompleta, ja que li faltaven el cap, part dels braços i l'extrem inferior de les cames, més completa l'esquerra, tot i que conservava els peus. El conjunt descansava sobre un plint llis. La figura està inclinada cap a l'esquerra, descansa el colze en l'extrem superior d'un tronc i té les cames creuades en actitud de descans, amb la *nebris* sobre el múscle que cau fins al tronc (fig. 9, 3). Els trets anatòmics, com els pectorals i els plecs inguinals, estan ben marcats. Se li ha afegit una fulla de parra sobre la zona púbica. Amb la mà esquerra devia subjectar la flauta. Una branca del tronc situada a l'altura de la part superior de la cuixa esquerra sembla servir de suport a la figura. En el dibuix original la corbatura del tors no és tan pronunciada i la figura no es representa tan estilitzada com en el de la publicació. Laborde anota unes dimensions de 5 peus i 6 línies: 140,1 cm, que són pròpies d'una figura de proporcions naturals.

Albertini l'atribueix amb dubtes a Dionysos jove o a un sàtir. Es tracta d'una variant del Sàtir de Praxíteles, obra del 340-330 aE que fou reelaborada en el període hel·lenístic i tingué una àmplia difusió en el món romà (Pasquier i Martínez, 2007: 241-248 i 258-267). En relació amb el tipus original presenta algunes diferències importants, fonamentalment la composició inversa: la figura descansa sobre la cama dreta i creua l'esquerra i la pell de pantera es troba sobre el múscle esquerre, a més que no es creua sobre el pit sinó que cau directament sobre el tronc. D'aquest tipus es conserven més de cent còpies d'època romana, majoritàriament amb una composició inversa, entre les quals podem senyalar les de la Ny Carlsberg Glyptotek de Copenhague (Moltesen

et al., 2002: 282-287, núm. 92-93); Gliptoteca de Munich (Vierneisel-Schlörb, 1979: 353-369, núm. 32, fig. 165-179); Museu del Prado, de procedència italiana (Schröder, 2004: 119-124, núm. 117); Museo Gregoriano Profano ex Lateranense (Vorster, 1993: 55-57, núm. 20, fig. 104, 108-109); Petworth House de West Sussex (Raeder, 2000: 55-57, núm. 8, làm. 14, 2); el Castell Reial de Varsòvia (Mikocki, 1994: 45-46, núm. 30, làm. 19); Villa Albani (Bol, 1989: 102-105, núm. 25, làm. 44-45), el Museu de Dresde (Geominy, en Knoll, Vorster i Woelk, 2011: 876-880, núm. 209), etc. De la veïna Sagunt es coneix l'extrem inferior d'una figura que adopta una posició semblant que data del segle II; un orifici situat entre el tronc i les cuixes feia d'eixida d'aigua (Baena, en Aranegui 1990: 89-90, núm. II.5). Les escultures de Sàtirs, com en general les de tots els membres del seguici de Dionysos, apareixen en la decoració de les termes (Manderscheid, 1981: 32).

4) Narcís/Jacint

Laborde (1806-20, II: làm. XCIX, E; 1975: 26 i 263-264, dib. 37); Hübner (1862: 288, n. 2); Furtwängler (1893: 483, n. 3); Reinach (1898, II: 101, núm. 6); Albertini (1911-12: 339-340, núm. 19, fig. 25); Balil (1985: 221, núm. 160, làm. VIII, 3-4); Loza (1993: 399-402); Koppel (2004: 349) i Arasa (2004a: 319, fig. 9, 4; 2004b: 235, fig. 1, 4; 2011: 61, fig. 4, 4).

La figura estava incompleta, li faltaven el cap, el braç esquerre i la meitat inferior de les cames. Es representa recolzat en un bot col·locat sobre un pedestal en el costat esquerre (fig. 11, 1). Descansa sobre la cama dreta i l'esquerra està lleugerament flexionada. El braç dret està doblat cap arrere i té la mà oberta en la part posterior del maluc, i l'esquerre devia estar recte i descansant sobre el suport situat en aquest costat; l'acusada inclinació del cos i aquest recolzament fan que el múscle esquerre queda més elevat. La figura sembla un poc corpulenta i desproporcionada i presenta una acusada curvatura del maluc dret. Els trets anatòmics, com els pectorals i els plecs inguinals, estan ben marcats. Se li ha afegit una fulla de parra sobre la zona púbica. En el dibuix es representa de manera vertical, el que li dóna una aparença estranya, ja que l'original està inclinat cap a l'esquerra, amb un clar desplaçament del punt de gravetat que fa imprescindible la presència del suport. Laborde anota unes dimensions de 3 peus, 6 polzades i 6 línies, que equivalen a 98,4 cm; tot i que estava incompleta, les seues proporcions devien ser un poc menors que el natural. En el dibuix publicat la figura apareix completa i més estilitzada.

Albertini la identifica encertadament amb el tipus Narcís i –per la presència del bot– la considera una estàtua-font. Tanmateix, el bot situat al seu costat no deu correspondre a aquesta figura, ja que el suport normal d'aquest tipus és un pilar o un tronc en el qual recolza la cama esquerra; es tractaria, doncs, d'una reconstrucció que hauria aprofitat un element –el bot– pertanyent a una altra figura. El tipus conegut com a Narcís/Jacint es considera una creació de Policlet o del seu cercle que data del 410-400 aE (Hafner, 1994), i va ser objecte de diferents reinterpretacions en època romana. La identificació del subjecte no sempre és segura, ja que depèn dels atributs, i a vegades algunes còpies s'han interpretat amb Jacint, Paris o fins i tot un atleta. Entre les prop de 50 còpies d'època romana que es coneixen, podem senyalar l'existent al Museu del Prado, de l'antiga col·lecció Farnese de Roma, que data del segon quart del segle I dE (Schröder, 2004: 74-79, núm. 105); el Museu de Dresde, de la segona meitat del segle I dE (Vorster, en Knoll, Vorster i Woelk, 2011: 712-715, núm. 165); el Harvard University Art Museums, una còpia del període adrianeu (Vermeule i Brauer (1990: 34-35, núm. 19); la Glyptoteca de Múnic, del mateix període (Vierneisel-Schlörb, 1979: 198-207, núm. 18, fig. 89-95); el Museu de Berlín (Blümel, 1931: 22, K 157, làm. 42 i 44), etc. Recentment s'ha publicat un tors d'aquest tipus procedent d'una vil·la de Villamiel (Toledo) que data dels segles I-II (Rodríguez Oliva, 2018).

5) Trapezòfor amb presoner oriental

Laborde (1806-20, II: làm. XCIX, C; 1975: 26 i 263-264, dib. 37); Hübner (1862: 288, n. 2); Reinach (1898, II: 471, núm. 3); Albertini (1911-12: 340-341, núm. 21, fig. 27-28); Balil (1955: 128; 1983: 255-256, núm. 129, làm. XIV, 1-2); García y Bellido (1967: 58, núm. 7); Vermaseren (1986: 73, núm. 197); Koppel (2004: 349) i Arasa (2004a: 319-320, fig. 9, 5; 2004b: 237, fig. 1, 5; 2011: 62-63, fig. 4, 5).

Fig. 11. Escultures conservades al Museu del Palau Arquebisbal, segons Laborde. MNAC. Museu Nacional d'Art de Catalunya. Barcelona. Fotògrafs: Calveras/Mèrida/Sagristà.

Figura de marbre que representa un personatge masculí d'aspecte juvenívol en posició estant adossat a un element llis de forma paral·lelepèdica que s'estreny des de la part inferior cap amunt, possiblement un peu de taula, i s'alça sobre un plint llis de forma semicircular (fig. 11, 2). El pes del cos descansa sobre la cama dreta, que està recta, i té l'esquerra doblada i creuada davant de l'anterior, amb el peu de puntetes. Presenta els braços doblats, el dret amb la mà davant del mentó i l'esquerre en la cintura amb la mà penjant. Apareix vestit amb indumentària oriental formada per un barret apuntat al cap, per davall del qual es veu el cabell rutllat sobre el front, una *tunica manicata* nugada a la cintura, *braccae* a sota i calçat tancat. L'element llis que té darrere permet precisar la seua funció com a *monopodium*. Segons Laborde mesurava 3 peus, 1 polzada i 6 línies d'altura, el que fa 86,8 cm.

Hübner suggeria, basant-se en la presència de l'estàtua de Paris, tocat també amb barret frigi, la possible existència d'un santuari dedicat a Attis. D'altra banda, diferents autors han suposat que el relleu trobat el 1865 al Grau de València, que s'identificava com un *Attis* funerari (Tramoyeres, 1917: 40, n. 2; Almarche, 1918: 7; Barberá, 1923: 12; Jiménez Salvador, 1996: 188, làm. II, d), era el mateix que l'esmentat per Laborde de la vil·la del Puig. Albertini destaca les diferències entre les dues figures, però creu possible que es tracte de la mateixa peça. Tanmateix, com va assenyalar Balil (1983: 255, núm. 128, làm. XIII, 4), les diferències entre ambdós relleus són importants i evidents, per la qual cosa es tractava de dues peces diferents i aquest pot donar-se per desaparegut.

Es tracta d'un tipus de representació molt freqüent en la decoració dels peus de taula, particularment a Pompeia i Herculà, però també en molts altres llocs (Moss, 1988; Cohon, 1988; Stefanidou-Tiberiou, 1993). La interpretació que se li ha donat fins ara és que es tractava d'una representació d'*Attis tristis*, el jove estimat per la deessa Cybeles el culte del qual es va difondre en el món romà inicialment amb un significat funerari i que, posteriorment, a partir de Claudi, va tindre una considerable difusió. Per això, aquest tipus de figures s'han estudiat entre les representacions d'*Attis* (cf. García y Bellido, 1967; Vermaseren, 1986). Això no obstant, Tran Tam Tinh (1975: 282-283), en el seu estudi sobre la presència

d'aquestes divinitats orientals a Pompeia, ja va assenyalar que la major part d'aquestes representacions no eren veritablement figures del jove deu, sinó que s'havien d'interpretar com esclaus bàrbars a l'espera de rebre ordres. D'aquesta manera, es tractaria de la iconografia del bàrbar oriental presoner que l'art romà va difondre des de l'època d'August (Zanker, 2002: 85-86). La imatge, nascuda amb un significat polític lligat als projectes de conquesta oriental, hauria passat a utilitzar-se com una exhibició de nivell social (Schneider, 1992; Adamo Muscettola, 1992), que arribaria fins i tot al món funerari, com veiem en la decoració d'una tomba de València (Jiménez Salvador, 1996: 185-189, làm. I-II; *IRPV* V 28-29). La major part d'aquestes figures daten dels segles I-II i freqüentment tenen una qualitat mediocre, com es pot veure en l'exemplar esmentat del Grau de València. Els paral·lels són molt nombrosos arreu del món romà, com podem veure a Pompeia (Carrella et al., 2008: 96, B 32; 142-143, C 35; 162-163, D 04), amb variants en relació a la cama sobre la qual descansa el pes del cos, la mà que es porta al mentó, etc. En podem esmentar, entre els estudiats darrerament, un de *Hieropolis* (Zaccaria i Canazza, 2011: 225-226, núm. 2, fig. 13.9). També a la península Ibèrica trobem alguns exemplars com els de la vil·la de El Ruedo (Almedinilla, Còrdova) (Vaquerizo i Noguera, 1997: 166-169, núm. 14; Peña Jurado, en León, 2009: 339, núm. 459), Lucena (Còrdova) i Algodonales (Cadis) (Peña Jurado, en León, 2009: 339, núm. 458 i 460), i dos de *Tarraco* (Koppel, 1985: 112, núm. 169-170, làm. 75; Koppel i Rodà, 1996: 154; Peña Jurado, 2007-8: 124-125, làm. 4, núm. 10).

6) Eros "distret"

Laborde (1975: 263-264, dib. 37); Balil (1983: 257, núm. 131, làm. XIV, 5); Koppel (2004: 349) i Arasa (2004a: 319, fig. 9, 6; 2004b: 237, fig. 1, 6; 2011: 62, fig. 4, 6).

La figura era possiblement de marbre i estava incompleta, ja que li faltaven els braços i les cames per davall dels genolls. Es representa nu, amb les cames separades i el cap inclinat i girat cap a l'esquerra (fig. 11, 3). Sobre el pubis se li va afegir una fulla de parra. Les seues dimensions eren 2 peus i 6 polzades, el que equival a 69,5 cm. Considerant la part que falta, la seua altura devia ser menor que el natural. Sobre el pedestal es troba en posició recta, quan realment la figura estava inclinada cap a la dreta.

Es tracta del tipus conegut com l'Eros "distret", un epítet mal aplicat perquè el que està fent és girar el cap vers la seua víctima al mateix temps que intenta cordar l'arc. Es considera un tipus del segle III aE que revisa el tema tractat per Lisip en el seu Eros cordant l'arc de cap al 335 aE, amb el gust de l'època per les escenes de gènere (Hermery, 1986, *LIMC* III, s. v. "Eros", 881, núm. 355). La figura infantil té el cos inclinat cap a la dreta, amb les cames un poc doblades, els braços estesos agafant l'arc, que recolza en la cuixa per a poder cordar-lo, girant al mateix temps el cap vers l'esquerra, està dotat d'ales, en algun cas porta el carcaix penjant i té un element de suport normalment al costat esquerre. D'aquest tipus se'n coneixen almenys set rèpliques, que no mesuren més de 90 cm d'altura, entre les quals podem senyalar les de Venècia, de 82 cm (Traversari, 1973: 158-161, núm. 69); Verona (Marconi, 1937: 149, fig. 109); el Museu Chiaramonti, de 86 cm (Amelung, 1903, I: 755, núm. 653, Làm. 81; Andreae, 1995: 324-326, 653, XXX, 18), de la segona meitat del segle I dE; i dues acèfales de *Cirene* (Paribeni, 1959: 110-111, núm. 306-307, làm. 146).

Les figures d'Eros cordant l'arc que es coneixen a la península Ibèrica són escasses i de vegades no permeten determinar-ne el tipus pel seu estat fragmentari. Hi podem assenyalar els dos fragments de la vil·la del Saucedo de Talavera de la Reina (Toledo), un amb la mà esquerra agafant una part de l'arc i l'altre amb la mà dreta doblant-lo; i el cap de la vil·la del Carrascal de Talavera la Real (Castelo, Seco i Bango, 2004: 197-198, fig. 2.2).

Pel que fa al lloc que ocupaven aquest tipus d'estatuetes, podem veure dos casos en relació amb l'Eros de Lisip: a *Cirene* es va trobar una figura d'Eros cordant l'arc al *frigidarium* de les termes (Manderscheid, 1980: 33, 102, núm. 275, Làm. 35); i a *Ostia* se'n van trobar dues al Nimfeu dels Erots, on ocupaven dues fornícules al costat d'una altra ocupada per una estàtua de Venus (Pensabene, 2007: 523-525, 624, núm. 17-18, làm. 170, 1-2).

7) Tors masculí amb túnica al muscle

Laborde (1806-20: lám. XCIX, D; 1975: 26 i 263-264, dib. 38); Hübner (1862: 288, n. 2); Reinach (1898, II: 594, núm. 8); Albertini (1911-12: 339, núm. 17, fig. 23); Balil (1985: 121-122, núm. 161, lám. VIII, 5-6); Koppel (2004: 349) i Arasa (2004a: 319, fig. 9, 7; 2004b: 237, fig. 1, 7; 2011: 62, fig. 4, 7).

Figura masculina a la qual li falten el cap, els braços i té les cames tallades per la part alta de les cuixes. Descansa sobre la cama dreta i el cos està lleugerament inclinat cap a aquest costat, l'esquerra sembla lleugerament flexionada, té la túnica doblada sobre el muscle esquerre i s'hi distingeix el que pot ser algun element de suport en el maluc dret (fig. 12, 1). Els trets anatòmics estan ben tractats: pectorals, abdominals i plecs inguinals. Se li ha afegit una fulla de parra a la zona púbica. La seua altura era de 3 peus i 4 polzades, això és, 92,6 cm, que considerant el que falta pot correspondre a unes proporcions pròximes al natural.

Albertini creia que podia tractar-se d'un sàtir. La figura presenta un esquema típic de les representacions oficials i privades del final de la República i de l'Alt Imperi (Zanker, 1983). La manca d'atributs no permet la seua identificació, de manera que podria ser des d'una escultura icònica fins a una ideal. En podem veure un cas d'atribució incerta al Museo Gregoriano Profano ex Lateranense (Vorster, 1993: 107-108, núm. 44, fig. 209-210). Torsos semblants s'atribueixen a diferents divinitats, com ara l'Hermes del tipus Richelieu, amb el qual presenta semblances en la forma que adopta la túnica sobre el muscle (Siebert, s. v. "Hermes", *LIMC*, V: 367-368, núm. 946). A tall d'exemple podem veure alguns torsos del tipus Richelieu de la Gliptoteca de Munich (Vierneisel-Schlörb, 1979: 283-292, núm. 27, fig. 132-139); i del Museu del Louvre (Mikocki, 1994: 87, núm. 77, lám. 51); i també en el tipus Andros-Farnese, com ara l'exemplar del museu de Dresde (Geominy, en Knoll, Vorster i Woelk, 2011: 522-527, núm. 115). Torsos semblants amb diferents propostes d'atribució, alguns de proporcions colossals, formaven part dels programes decoratius de diferents complexos termals com els d'Afrodísias, Cyrene, Thamugadi i Cherchel (Manderscheid, 1981: 99, 103, 122 i 128, núm. 252, 287, 479 i 533, lám. 34, 37, 48 i 51). Entre les estàtues icòniques podem recordar la colossal de Trajà trobada a Itàlica, amb una disposició semblant (León, 1995: 42-47, núm. 5).

8) Silé amb bot

Laborde (1975: 263-264, dib. 38); Loza (1993: 403-404, núm. 87); Koppel (2004: 349) i Arasa (2004a: 319, fig. 9, 8; 2004b: 235, fig. 1, 8; 2011: 61, fig. 4, 8).

Figureta que representa un Silé assegut sobre un bot al qual li falten el cap, els dos braços i la cama esquerra. El cos està inclinat cap a davant, com denoten els plecs del pit i de l'abdomen, les cames estan doblades i els braços avançats; se'n conserven les mans agafant la boca del bot, on s'observa el que seria el forat de sortida de l'aigua (fig. 12, 2). La figura es troba sobre un plint de vores llises. La seua altura era de 10 polzades, o siga, 23,2 cm; es tractava, doncs, d'una figura de reduïdes proporcions, com és normal en aquest tipus d'estàtues-font. El dibuix està traçat a llapis i després repassat de manera aproximada amb tinta.

Els Silens són éssers demoníacs que formen part del seguici de Dionysos i presenten una iconografia molt característica, amb les orelles felines, barba i una corona d'heura al cap (Simon, 1995, s. v. "Silenoi", *LIMC*, VIII: 1108-1133). Les seues representacions van gaudir d'una bona acceptació com a ornament en les fonts de peristils, jardins i complexos termals, com es pot veure en els exemplars trobats a les ciutats i vil·les de l'àrea vesuviana. Es tracta d'un tipus conegut d'escultura de font que representa un silé vell assegut sobre un bot del qual agafa les puntes amb les mans; l'aigua hi brolla per la part baixa (Kaposy, 1969: 33). En aquest cas es tracta d'una variant en què agafa la boca del bot, que hi devia fer de brollador. En les seues representacions destaca l'aspecte grotesc del cos, amb pits i ventre marcats. La seua indumentària habitual és l'*himation* que li cobreix la zona púbica. Es representa assegut, com en aquest cas, o estant, amb el bot sobre un tronc, com veiem en un exemplar de la Casa del Granduca de Pompeia (Carrella et al., 2008: 122, C 11); o amb una cama alçada sobre un suport, sobre la qual descansa el bot que sosté amb les mans, com els exemplars del Palazzo Barberini, Villa Doria Pamphilj, Museo Torlonia i Villa Albani (Papini, 2001).

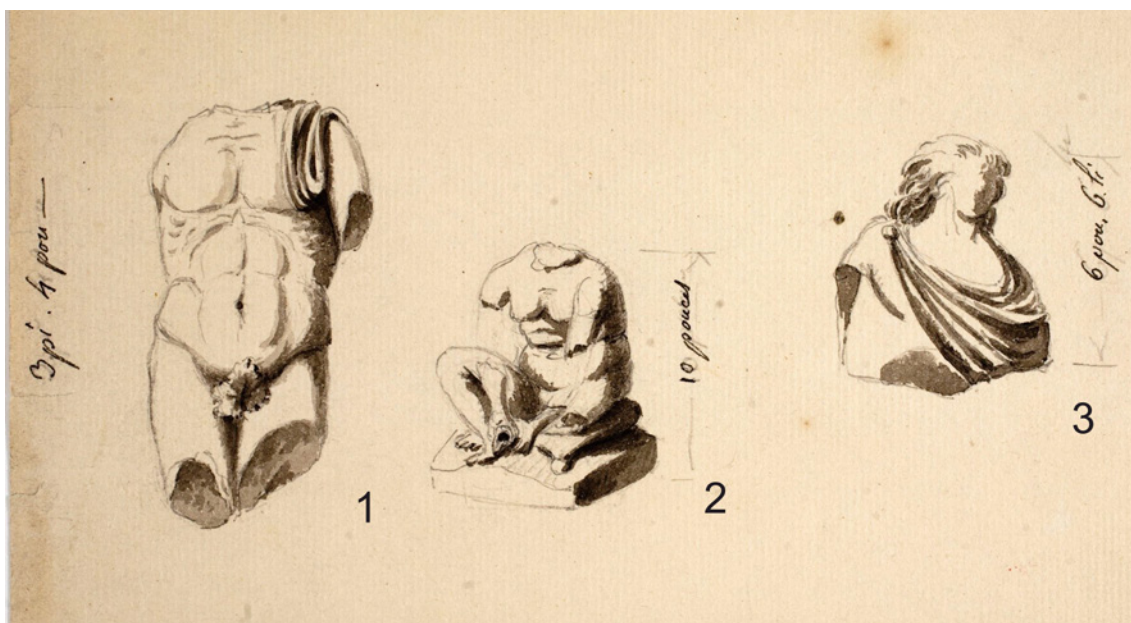

Fig. 12. Escultures conservades al Museu del Palau Arquebisbal, segons Laborde. MNAC. Museu Nacional d'Art de Catalunya. Barcelona. Fotògrafs: Calveras/Mèrida/Sagristà.

Entre els exemplars conservats d'aquest tipus n'hi ha de bronze i de marbre. El més conegut és el de bronze de la Villa dei Papiri d'Ercolà, de 39 cm d'altura, que estava situat a l'atri (Kaposy, 1969: 32; Wojcik, 1986: 238-239, L 12, lám. CXX, A; Neudecker, 1988: 149, núm. 14.12, a-b; Cantilena et al., 1989: 132-133, núm. 179). A Pompeia es coneixen dos exemplars de marbre que agafen el bot per les puntes: els del peristil de la Casa de la Fortuna (IX 7, 20), de 37 cm d'altura, amb el cap inclinat cap a davant (Kaposy, 1969: 33; Dwyer, 1982: 77, núm. XXIII, fig. 116; Jashemski, 1993: 242, fig. 277; Carrella et al., 2008: 194-195, D 46); i un altre conservat al Museu de Nàpols que mesura 33 cm, presenta el cap recte i un acabat més groller (Dwyer, 1982: 77, lám. L, 201; Carrella et al., 2008: 211, E 04).

9) Bust atribuït a Apol·lo

Laborde (1975: 263-264, dib. 38); Balil (1985: 222-223, núm. 162, lám. VIII, 7); Koppel (2004: 349) i Arasa (2004a: 319, fig. 9, 9; 2004b: 237, fig. 1, 9; 2011: 62, fig. 4, 9).

Figura masculina que estava trencada a l'altura de la cintura, li faltaven els braços, tenia el rostre danyat i els cabells llargs; la clàmide devia subjectar-se amb una fíbula sobre el muscle dret i queia sobre l'esquerra cobrint el braç (fig. 12, 3). Possiblement descansava en la cama esquerra i per això sembla presentar una inclinació cap a aquest costat. El cap està lleugerament girat cap a l'esquerra. La seu alçada era de 6 polzades i 6 línies (16 cm), per la qual cosa es tractava d'una figura de reduïdes proporcions. S'ha atribuït a Apol·lo per la cabellera, tot i que la identificació del tipus resulta difícil per la seua precària conservació. La combinació d'aquesta amb la disposició de la clàmide és pròpia d'aquesta divinitat, encara que no són per si mateix elements definitoris, ja que els trobem en diversos tipus de representacions ideals. Apol·lo es representa sovint nu, amb cabellera i una clàmide creuada, recolzat en un tronc, en creacions romanes inspirades en prototips grecs, com podem veure per exemple en una figura de Roma conservada al Museu Nacional Romà (Paribeni, en Giuliano, 1981, I, 2: 327-328, núm. 33).

10) Pan o Faune

Arasa (2004a: 317; 2011: 60 i 63; 2013: 176).

Dempere descriu una altra escultura que no inclou Laborde, tal vegada perquè no va arribar a exhibir-se al Museu del Palau Arquebisbal: “un monstruo con espaldas humanas, el pie, y la garra derecha de cabrón, ò becerro (...) con la pezuña partida y el hizquierdo con su garra, de hombre; lo demás le falta; esto es: desde cintura arriba por donde se quebrò”. Aquesta descripció pot correspondre a Pan o a un Faune. El que descriu cada peu d’una manera pot obeir al fet que es tractava d’un grup amb dues figures, una de les quals era humana. Les escultures de Pan són poc freqüents i majoritàriament de proporcions reduïdes (Wrede, 1986; Weis, 1997, s. v. “Pan”, *LIMC*, VIII: 923-941); algunes d’elles són estàtues-font (Kaposy, 1969: 28, fig. 14-15). En alguns casos es representa amb Dafne, segons el prototip de l’escultor grec Eliodor, com veiem en un exemplar del Museu de Nàpols (De Caro, 2000: 48), però és més freqüent la seua representació amb un Sàtir, com en els exemplars de la Galleria dei Candelabri dels Museus Vaticans, de 49,5 cm d’altura, on es troba assegut en una roca (Lippold, 1956, III, 2: 160, núm. 11, làm. 77); la Casa de l’Efeb, on es representa amb la *syrix* i acompanyat d’un sàtir jove, de 0,79 cm d’altura (Jashemski, 1993: 232, fig. 271); i *Caesarea Mauretaniae* (Landwehr, 2006, III: 25-28, núm. 190, làm. 20-21).

Almenys quatre d’aquestes escultures pertanyen al cicle bàquic: Dionysos, Silé, Sàtir en repòs i Pan o Faune; d’aquestes, les dues primeres i el bot sobre el qual descansa Narcís/Jacint eren estàtues-font,¹⁶ és a dir, es trobaven en contacte amb eixides d’aigua i no únicament decoraven una font (Letzner, 1990: 258-262, n. 122). Els tres darrers formaven part del *thiasos* dionisiac. Aquest tipus de representacions són freqüents en les vil·les itàliques (Neudecker, 1988: 31). Una part de les escultures trobades en aquesta vil·la pogué servir per a decorar les termes, però sens dubte altres degueren estar emplaçades en ambients a l’aire lliure com un peristil o un jardí, on també podia haver-hi fonts. Loza indica que les tres estàtues-font aleshores conegudes devien formar part de la decoració de les termes de la vil·la, ja que hi ha estrets paral·lels amb conjunts escultòrics propis de termes com les de Cirene (Manderscheid, 1981: 100-103, núm. 265-291, làm. 34-37). Recordem, però, que a la Villa dei Papiri l’estàtua-font de Silé decorava l’*impluvium* de l’atri. Del conjunt escultòric, almenys sis figures estaven representades en proporcions naturals o pròximes al natural. D’algunes d’aquestes obres pot deduir-se la seua bona qualitat a través dels detalls dels dibuixos de Laborde. Como ha assenyalat Koppel (1995: 44), algunes copien amb prou fidelitat originals grecs del període clàssic, com ara el Narcís/Jacint, i poden considerar-se veritables *opera nobilia*, una mostra d’escultura culta, quelcom poc freqüent en la decoració de les vil·les a Hispània (Baena, 2004; Beltrán Fortes, 2004). La seua datació només pot ser aproximada, ja que sols les coneixem per dibuixos, però mitjançant els paral·lels d’algunes de les obres pot situar-se de manera general en els segles I-II.

Ens trobem, doncs, amb el programa escultòric més ampli i de millor qualitat de les vil·les conegudes al País Valencià. Les referències cronològiques per datar el conjunt són aproximades i en part coincidents: almenys una part de les pròpies escultures i la dedicatòria funerària de *P. Caecilius Rufus* i la seua esposa *Valeria* daten del segle II dE, mentre que els mosaics poden datar-se entre el segle II i la primera meitat del III. La decoració escultòrica de la vil·la del Vilar constitueix així un cas excepcional en el territori valencià, i destaca també entre els coneguts a Hispània junt amb el de vil·les com els Munts (Koppel, 2000), El Ruedo (Còrdova) (Vaquerizo i Noguera, 1997) i Valdetorres del Jarama (Madrid) (Puerta, Elvira i Artigas, 1994). Però a diferència de les dues darreres, que són vil·les tardoromanes els propietaris de les quals reuniren obres d’art anteriors, ens trobem ací –com en el cas dels Munts– amb el programa escultòric propi de la vil·la en la seua fase d’ocupació del segle II dE.

16 Cal recordar els dubtes que hem expressat anteriorment sobre l’associació del bot a la figura de Narcís, amb qui es representa fent-li de suport; en qualsevol cas, el bot tenia una eixida d’aigua i pertanyia amb seguretat a una estàtua-font.

5.2. Els mosaics

El primer autor que parla de mosaics és Martínez, que en descriu dos fragments: “uno de un palmo, y tres quartas (39,5 cm), con dibujo mostreado de varias piedrecitas, como la uña, cortadas, y embutidas, que forman un Mosaico bello matiz de varios colores; campo blanco, y el dibujo de azul obscuro; blanco, negro, y roxo, colores de diferentes jaspes de que son las piedrecitas, que lo componen: El otro pedazo menor, es de palmo y medio (33,9 cm) de largo, y un palmo (22,6 cm) de ancho, matizado del mismo modo que el primero, y el dibujo forma cuatro medios círculos contrapuestos, à modo de un muy vistoso laberinto”. Poc temps després, Dempere fa una relació de les estances en què s'havien trobat mosaics en les excavacions de 1768-69 i identifica paviments de *tessellatum* en almenys 7: H, K, Ff, Gg, Hh, Ii i Rr. De vegades explica que les tesselles eren de diversos colors: “H (...) se descubrió otra [habitación], pavimentada de piedrecitas como la uña de varios colores, blancas, negras, azules, que formavan varios ramos, y matices, (...)”; l'autor els compara amb altres que havia vist a Tarragona “en la baxada de tras el Baluarte de S. Clara”, i amb el de Bacus cavalcant sobre la pantera trobat en les obres de construcció del camí reial a l'eixida meridional de Sagunt l'any 1745 (Olcina, 1991). A l'estança K indica que el mosaic era probablement parietal, i ho raona encertadament: “Aunque se pensó si era boveda asolada, se descubrieron mas indicios, para conocer era tapia real, revestida de otra obra Mosayca de embutidos; pues se encontro toda con las muestras, labor azia baxo, teniendo encima alguna cayzada de terruño, y despues otra de argamasa”.

Valcárcel és qui dóna una major informació sobre els mosaics, que a més a més il·lustra: nou amb motius geomètrics i vegetals i dos que representen un ocell i un peix. Ni els descriu, ni en dóna detalls com les dimensions o si són bicroms o policroms. En la descripció del dibuix de la planta de la part excavada de la vil·la esmenta un total de 9 estances decorades amb *opus tessellatum* (núm. 4, 5, 6, 7, 9, 17, 21 i 30, aquesta darrera amb dos mosaics), nombre que es correspon amb el primer grup dels que representa; una amb *opus sectile* (núm. 8) i una altra amb paviment de marbre (núm. 14), del qual no precisa les característiques. En total, entre els que esmenta en el text i il·lustra, la xifra s'eleva a 11.

L'altre informant sobre els mosaics és Laborde. Com hem vist, en l'edició catalana d'una part del seu *Voyage* s'inclogueren les reproduccions dels dibuixos originals, alguns dels quals no arribaren a publicar-se mai i per tant esdevenen documents gràfics de gran interès. Laborde (1975: 263-265, núm. 39) dibuixa la planta rectangular de la galeria on estava instal·lat el Museu d'Antiguitats del Palau Arquebisbal de València, en què es representen un total de 7 mosaics procedents de Sagunt i el Puig, quatre dels quals designa amb lletres (fig. 13). Al peu de la figura hi ha una escala en peus castellans i algunes lletres seguides de breus explicacions: “(E) Galerie ou son les pavés en mosaïque trouvés a el Puig et Murviedro placés dans les palais de l'archeveché à Valence. D) Porte de communication avec la Bibliotheque”. Començant per l'esquerra de la imatge, on es trobava la porta d'accés a la galeria que donava a un rebedor, el primer que veiem té la lletra H i ocupa l'espai central enfront de la porta que s'obre a la dreta (Laborde, 1975: 265-266, dib. 39, H). És quadrat

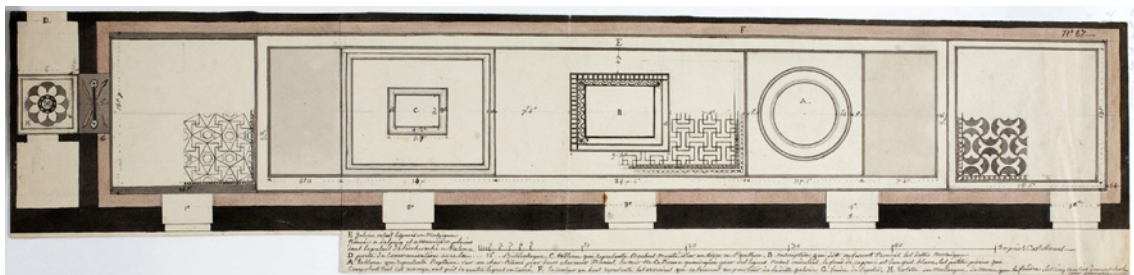

Fig. 13. Planta de la galeria del Museu del Palau Arquebisbal on es trobaven els mosaics, segons Laborde. MNAC. Museu Nacional d'Art de Catalunya. Barcelona. Fotògrafs: Calveras/Mèrida/Sagristà.

i mesurava 6 peus de costat (1,66 m). No es correspon amb cap dels dibuixats per Valcárcel i representa una composició de cercles secants en vuit punts formant una flor octopètala en blanc rodejada per un doble filet; en el centre un cercle negre amb motius irreconeixibles i a l'interior un altre de blanc amb uns motius quadrats –una mena de petit laberint– en negre. A continuació, cap a la dreta, just en la porta que dona a la galeria, amb la mateixa amplària que l'anterior però la meitat de llargària (3 x 6 peus = 83 x 166 cm) en figura un altre amb la lletra G que, sobre un fons gris, representa un motiu rogenc en forma d'aspa i un altre allargat en blanc i negre sobre ell. En el peu de la figura se l'identifica com “le foudre de Jupiter”.

La major part del paviment de la sala té una banda de color gris que el recorre perimetralment a curta distància de la paret i flanqueja els mosaics. El primer espai és de planta rectangular i està buit. A continuació segueix un paviment que no porta lletra i ocupa tota l'amplària de la sala, 15 peus (4,17 m), amb una longitud de 14 peus (3,89 m). L'espai està dividit en quatre parts per línies i el dibuix amb el mosaic n'ocupa la inferior dreta. Els motius representats, quadrats i rombes adjacents, permeten identificar-lo amb el núm. 254 de Valcárcel (núm. 4). El següent mosaic, que porta la lletra C, és la reproducció del que representava el triomf de Bacus trobat a Sagunt l'any 1745 i només apareix contornejat: “Tableau qui represente Bachus monté sur un tigre ou panthere”; aquest havia de ser necessàriament una reproducció perquè l'original es deixà al lloc de la troballa i fou destruït. El següent paviment porta la lletra B, és el tapís de majors dimensions amb una longitud de 24 peus (6,67 m) i només està representat en part. En el peu de la làmina, la referència a aquesta lletra diu: “Inscription qui dit ou furent trouvés les dittes mosaïques”. Aquest mosaic no es correspon amb cap dels dibuixats per Valcárcel, cosa per la qual no hi ha seguretat sobre la seua procedència. Es compon de diverses sanefes, un camp secundari decorat amb motius geomètrics i un camp principal a manera d'emblema que resta en blanc. De fora a dins les sanefes representen una trena de dues badies i espines rectilínies flanquejades per un doble filet. El motiu d'aquest camp es representa al quadrant inferior dret i presenta un disseny geomètric constituït per grups de quatre esvàstiques entrelaçades formant meandres (DGMR 188d). Al centre es representa un espai rectangular de 9,6 peus d'amplària (2,50 m) que devia correspondre a l'emblema i està rodejat per tres filets que conformen dues sanefes perimetrals; els motius que les decoren es representen només als costats superior i esquerre: de fora a dins estan decorades per línies perpendiculars que formen petits quadrats i per una línia sinuosa doble. El disseny constituït per grups de quatre esvàstiques entrelaçades formant meandres és freqüent i sol aparèixer a l'orla, tot i que de vegades decora el camp principal. El trobem, per exemple, a Aquileia amb una datació del segle I dE (Donderer, 1986: 19-20, làm. 4, 3); a l'avinguda M. de Cervantes d'Écija (Vázquez *et al.*, 2017: 44, núm. 7, fig. 13), etc; i al País Valencià, en una estança de les termes dels Banys de la Reina, dels segles I-II (Abad, 2002: 343, núm. 6, fig. 10, làm. 5); a les termes de la vil·la de la Torre de la Creu (la Vila Joiosa), policrom, amb una datació en el segle III (Espinosa, 1990: 234-240, fig. 8-9 i 11); i a la vil·la d'Algorós, del segle IV (Mondelo, 1981: 115-116, núm. 3, fig. 4; 126, núm. 6, fig. 8; 134, núm. 8, fig. 10).

El següent mosaic porta la lletra A, té forma aproximadament quadrada i 11 peus d'amplària (3 m). El peu diu: “Tableau qui represente Neptune sur un chair trainé par deux chevaux marins. La mée ne le trouve qui indiquée par des lignes noires ondulées. Le fond de ce pavé est d'un gris blanc. Les petites pierres gris composent tout cet ouvrage, ont près de quatre lignes en carré (8,8 mm)”. Només es representen dues sèries de cercles concèntrics. A continuació figura un espai rectangular buit i segueix el darrer mosaic de 13 x 15 peus (3,6 x 4,17 m), rodejat per un doble filet i dividit en quatre parts, de les quals només es representa el motiu decoratiu en la inferior esquerra, format per peltes negres sobre fons blanc, composició que correspon al núm. 256 de Valcárcel (núm. 6).

Tret de la reproducció del de Bacus trobat a Sagunt, possiblement la resta de mosaics devien procedir de la vil·la del Puig, tot i que no en tenim absoluta seguretat. Entre els que reproduïen en la planta del museu, dos es corresponen amb els reproduïts per Valcárcel i un altre pot considerar-se dubtós; la resta pareixen diferents. L'únic mosaic reproduït en majors proporcions i de manera individualitzada és el que porta la lletra A, que és un dels de major interès entre els recuperats en aquesta vil·la.

La importància d'aquest nombrós conjunt de mosaics atragué l'atenció d'autors com Puig i Cadafalch (1934: 354 i 368, fig. 454-455, 457, 485, 491 i 494-495), García de Cáceres (1948: 414) i sobretot de Balil (1966 i 1970), que els va estudiar i els va datar entre els segles II i III dE. Amb posterioritat trobem referències concretes al mosaic de Neptú (Neira, 1996: 561-562, làm. III, 1a-b) i generals a tot el conjunt (Arasa, 2011: 58-59, fig. 2-3; 2013: 177-179, fig. 5B, 6-7).

Dels tres mosaics figurats que es coneixen, només tenim constància que fóra policrom el del Triomf de Neptú, ja que així ho explica i il·lustra Laborde, l'únic autor que l'esmenta. Possiblement també devien ser-ho els altres dos que dibuixa Valcárcel, els que representen un ocell i un peix, però no ho sabem segur. Martínez i Dempere citen la troballa de mosaics polícroms, el segon a l'habitació H, però desconeixem si aquest es correspon amb un dels representats per aquells autors. El conjunt format pels 9 mosaics representats en l'edició del llibre de Valcárcel amb els núms. 254-261 i 264 sembla bicrom, i així ho va interpretar Balil. Tanmateix, no podem descartar que algun d'aquests fóra policrom, ja que algunes de les composicions que hi apareixen les trobem també entre aquests. A continuació els presentem ordenats segons la numeració de Valcárcel. Per a la seua descripció, hem seguit la terminologia i la classificació de l'obra de Balmelle et al. (1985 i 2002 = DGMR).

Després de la reconstrucció de l'edifici del Palau Arquebisbal, a principis del segle XX l'arquebisbe Reig Casanova va promoure la formació d'un nou museu que fou obert el 1922. El capellà F. Vidal enllestí el projecte i en fou el primer conservador. Aquest “descubrió en el piso alto del palacio arzobispal, bajo los escombros y capas de yeso y polvo, fragmentos de tres pavimentos teselados, que se habían recuperado tras el incendio de 1812” (Barberá, 1923: 10). Era el darrer testimoni d'aquesta magnífica col·lecció de mosaics que desaparegué definitivament en l'incendi que l'any 1936, al principi de la guerra civil, arrasà de nou el palau.

1) Triomf de Neptú

Laborde (1801: 100 i 103; 1975: 265-266, núm. 39-40); Reinach (1921, X: 35, 7); Neira (1996: 561-562, làm. III, 1a-b).

El mosaic del triomf de Neptú només apareix descrit i reproduït per Laborde. Resulta estrany que no l'esmente Valcárcel, que en reproduïx un important nombre. En la publicació del 1801 el descriu a continuació del de Sagunt i fa alguns comentaris sobre la seua qualitat: “Du plus mauvais style, est curieux par sa barbarie; il représente Neptune trainé dans une espece de char à deux chevaux marins. [...] Celui-ci fut trouvé dans les excavations de la ville del Puig, avec de tres beaux morceaux de sculpture que l'on conserve encore”. En una nota manuscrita a l'esquerra del dibuix original a la tinta xinesa i aquarel·la reproduït en l'edició de 1975 explica: “Pavé en mosaïque trouvé au village d'El Puig a deux lieues de Valence, on le voit presentement a la Bibliothèque publique du Palais de l'archevêché à Valence. Le fond est d'un gris clair, le trident du Neptune est d'un gris plus foncé. L'on se conformera pour ce tableau aux proportions du plan general. Voyés la lettre A, les rayons de la roue du char sont en petites pierres noires et, et blanches (*sic*). La petite roue est formée de plusieurs cercles, dont les couleurs sont noires, blanches et rougeâtres. Les lignes tortueuses qui representent les ondes de la mer sont d'un verd foncé, elles paroissent noires. Nous avons coppié tous les details de ce pavé ave soin et sans i (*sic*) ajouter aucune particularité, afin d'entrer dans le caractere qui luy est particulier”.

El mosaic era de forma quadrada i presenta un caràcter groller, com destaca Laborde, tot i que resta oberta la possibilitat que hi hagués intervingut una desafortunada restauració (fig. 14). És una composició centrada en un quadrat amb un emblema central circular i craters de les vores dels quals surten tiges que s'uneixen en els laterals rodejant-lo completament. Aquest està format per una ampla franja a l'interior de la qual hi ha una *laurea* envoltada per filets amb motius irreconeixibles a l'interior. Al centre figura el deu amb un trident sobre un carro del qual tiren dos animals que avancen cap a l'esquerra; d'aquests només es veu la part anterior equina, de manera que no es pot saber si són cavalls o hipocamps. El deu apareix representat

Fig. 14. Mosaic de Neptú, segons Laborde. MNAC. Museu Nacional d'Art de Catalunya. Barcelona. Fotografia: Calveras/Mèrida/Sagristà.

amb el cap de perfil i el cos de tres quarts, amb la mà dreta subjecta el fuet sobre el cap dels animals i amb l'esquerra les regnes i el trident que queda vertical; la clàmide rodeja el coll i el braç esquerre i vola al vent per darrere seu. Els animals també figuren de perfil. En la representació del carro sembla combinar-se una vista frontal amb la representació en tres quarts; aquest sembla correspondre al tipus de caixa recta amb forma de cub i presenta ornaments lineals que podrien correspondre a una decoració en relleu (Neira, 1997: 561-562). La mar es representa amb fines línies ondulades.

Es tracta d'un motiu ben conegut en la musivària que presenta nombroses variants segons l'escena presente una composició frontal o de perfil, en aquest cas si és a dreta o esquerra, el nombre d'hipocamps, etc, de manera que és difícil trobar paral·lels exactes. Està ben representat a Àfrica, on destaquen el d'Acholla (Tunísia), de composició frontal, amb dos hipocamps i una datació de mitjans del segle III (Gozlan, 1992: 194-199, lám. L-LI); Susa (Tunísia), a dreta, també amb 2 hipocamps i el carro sense rodes, del final del segle II (Foucher, 1960: 5, A2, lám. IIC); i Timgad (Algèria), a l'esquerra, amb 4

hipocamps, de mitjans del segle III (Germain, 1969: 33-35, núm. 27, lám. XIV). A la península Ibèrica es coneixen, a més d'aquest, uns altres dos a Mèrida i Itàlica, el segon a l'anomenat edifici de Neptú, amb una datació del 135-145 dE (Mañas, 2011: 29-30, núm. 6, fig. 16-25, lám. III-IV).

2) Ocell

Valcárcel (1805: 25, núm. 208; 1852: 83, fig. 262).

Panell rectangular possiblement de reduïdes dimensions enrivetat per una línia fina; el fons aparenta ser blanc. Representa un ocell a l'esquerra sobre una branca amb fulles i fruits que picoteja (fig. 15, 1). El detallisme de la representació fa pensar en una obra de certa qualitat. No és segur que fóra policrom, ni tampoc que fóra un emblema, ja que podria haver-se extret d'un mosaic que representava una composició més complexa. El motiu dels ocells féu la seua aparició en la musivària hel·lenística (cf. Daszewski, 1985 i 2005), i és freqüent des d'aquesta època i al llarg de tot el període imperial. En el seu estudi sobre l'avifauna en els mosaics de la Campània entre l'hel·lenisme i l'inici del principat d'August, Tammisto (1997) distingia entre diversos tipus de composicions en les quals apareixen aus, com ara els paisatges terrestres i aquàtics com els nilòtics, incloent-hi els de caràcter mitològic, les escenes de jardí, les natures mortes, la decoració floral i la geomètrica. Poden trobar-se, doncs, en composicions molt diverses i com a motiu principal en un emblema, fins i tot en contextos funeraris (Braganti, 2005), o de manera més freqüent com a motiu secundari en mosaics de temàtiques diverses. Entre els mitològics podem esmentar la iconografia dionisiaca en relació amb les estacions, l'entorn d'Orfeu, el naixement de Venus, el triomf de Neptú, els treballs d'Hèrcules, etc. Entre els paral·lels hispànics podem esmentar el mosaic del naixement de Venus de Càrtama (Màlaga), de finals del segle II o principis del III (Blázquez, 1981, *CMRE* III: 85-88, núm. 61, lám. 70); el dels treballs d'Hèrcules de la mateixa població de Càrtama (Màlaga), del principi del segle III (Blázquez, 1981, *CMRE* III: 88-92, núm. 62, lám. 92-93), etc. El tema de l'ocell sobre una branca és freqüent, com es pot veure –entre altres– en el cas de la *domus* dels ocells a *Italica*, que data del 150-175 dE (Mañas, 2011, *CMRE* XIII: 41-42, núm. 14, fig. 63-78, lám. VIII-XI).

3) Peix

Valcárcel (1805: 25, núm. 209; 1852: 83, fig. 263).

Com en el cas anterior, es tracta d'un panell probablement de reduïdes dimensions, en aquest cas enrivetat amb una doble línia fina, el fons blanc i el peix a l'esquerra (fig. 15, 2). De la mateixa manera, el detallisme de la representació fa pensar en una obra de certa qualitat. Les representacions de peixos són freqüents en la musivària, on apareixen en contextos diversos com escenes de *thiasos* marí amb deus com

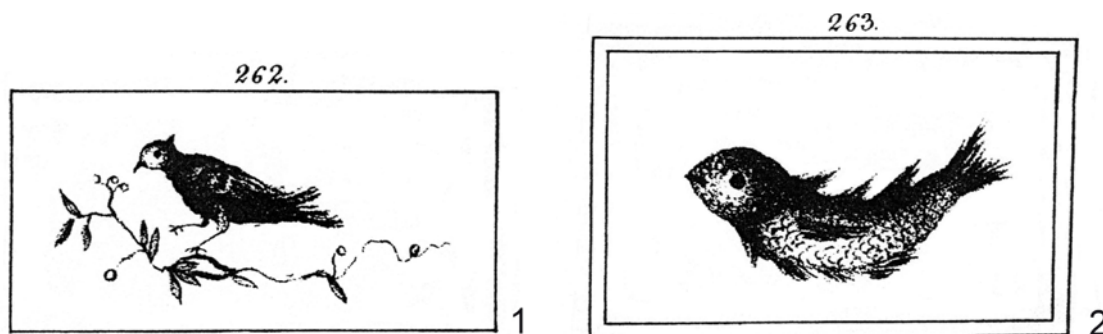

Fig. 15. Dibuixos dels mosaics que representen un ocell (1) i un peix 2), segons Valcárcel (1852).

Oceà, Neptú i Tetis, acompanyant altres divinitats com Venus, escenes de port i de pesca, etc. En el món romà comencen a difondre's a Itàlia en el període hel·lenístic tardà, amb exemples tan coneguts com els de la Grotta delle Sorti (Palestrina), la Casa del Fauno i la Casa di Arianna (Pompeia), Populònia i el Museo Kircherinano de Roma (Andreae, 2003: 127-159). En un període més avançat, entre els segles III i IV, són molt nombrosos al nord d'Àfrica. A les províncies hispàniques és un motiu escàs en l'Alt Imperi i més freqüent en època tardana, quasi sempre policrom (Guardia, 1992: 307-309). Poden decorar llocs amb aigua com fonts i piscines, però també *triclinia* i altres estances. Per exemple, en una font el trobem a la Casa del Mosaic d'Hylas d'*Italica* (Sevilla) (Mañas, 2011, *CMRE* XIII: 57, núm. 48, fig. 113). Poden figurar en un emblema, com ara a la Vega Baja de Toledo (Blázquez, 1982, *CMRE* V: 36-40, lám. 21 i 48); en una catifa amb espècies diverses, com a Còrdova (Blázquez, 1981, *CMRE* III: 35-36, núm. 18, lám. 21); a l'interior d'hexàgons en un mosaic de caça, com al Campo de Villavidel (León), del segle IV (Blázquez *et al.*, 1993, *CMRE* X: 21-23, núm. 5, lám. 4); a l'interior d'octògons alternant amb ocells en grans tapissos, com ara el d'Artiega de Aragó (Saragossa) que data del final del segle IV (Fernández-Galiano, 1987: 30-32, núm. 20, lám. XI), etc.

4) Rombes adjacents que formen quadrats decorats amb esvàstiques a l'interior

Laborde (1975: 265-266, núm. 39); Valcárcel (1805: 26, núm. 211; 1852: 83, fig. 254); Balil (1966: 337-338, núm. I; 1970: 7, núm. 1).

Tapís de forma quadrada, en negre sobre fons blanc, amb una composició de motius geomètrics. Envolta el camp una sanefa amb decoració de dents de serra formada per una línia de triangles tangents amb un filet simple sobre els seus vèrtexs (fig. 16, 1). Aquest està decorat amb una composició de rombes adjacents, disposats alternativament en posició horitzontal i vertical (DGMR 161a), que forma entre ells quadrats decorats amb esvàstiques a l'interior. Els rombes tenen a l'interior hexàgons formats per una línia fina, el primer, i el segon per una sèrie de petits rectangles que alternen blanc i negre; els extrems lliures dels rombes estan ocupats per triangles negres. La composició de rombes i quadrats és molt coneguda, tant en mosaics bicroms com policroms, presenta nombroses variants en funció dels motius continguts a l'interior d'ambdues figures i es coneix des del període republicà; també les esvàstiques són un motiu molt freqüent que sovint decora l'interior de diferents formes geomètriques. A Pompeia la trobem en un paviment de *signinum* a la Casa di Nettuno amb una datació de la primera meitat del segle I dE (Bragantini, en Pugliese Carratelli, 1993: 301). Des de mitjans del segle II el tema es difon per les províncies i a l'interior de les figures geomètriques comencen a inscriure's diferents motius ornamentals. A la península el trobem en negre sobre blanc a la vil·la de Liédena (Navarra) amb una datació del segle II (Blázquez i Mezquíriz, 1985, *CMRE* VII: 32-33, núm. 7, lám. 20); a Saragossa, en un mosaic policrom amb diferents motius a l'interior dels quadrats i una datació entre el final del segle II i el principi del III (Fernández-Galiano, 1987: 56-57, núm. 90, lám. XXII); i en un mosaic policrom a la vil·la de Los Cipreses (Múrcia), amb una datació dels segles III-IV (Ramallo, 1985: 125-127, núm. 107, lám. LXI). Altres paral·lels els trobem a la vil·la d'Euren (Alemanya), bicrom, del segle II (Parlasca, 1959: 58, lám. 52, 4); Ouzouer-Sur-Trézée (França) (Darmon i Lavagne, 1977: 96, núm. 467k, lám. LXIX i LXXII, 2); Útica, policrom, de principis del segle III (Alexander, Besrou i Ennaifer, 1976: 50-51, núm. 301, lám. XXIX), etc.

5) Petits quadrats blancs sobre fons negre

Valcárcel (1805: 26, núm. 212; 1852: 83, fig. 255); Puig (1934: 345, fig. 454); Balil (1966: 338, núm. II; 1970: 8, núm. 2).

Tapís de forma quadrada, en negre sobre fons blanc. Envolta el camp una sanefa amb decoració de dents de serra formada per una línia de triangles tangents amb un filet simple sobre els seus vèrtexs (fig. 16, 2). Aquest està decorat amb una composició de petits quadrats blancs en grups de cinc, un al centre i quatre al

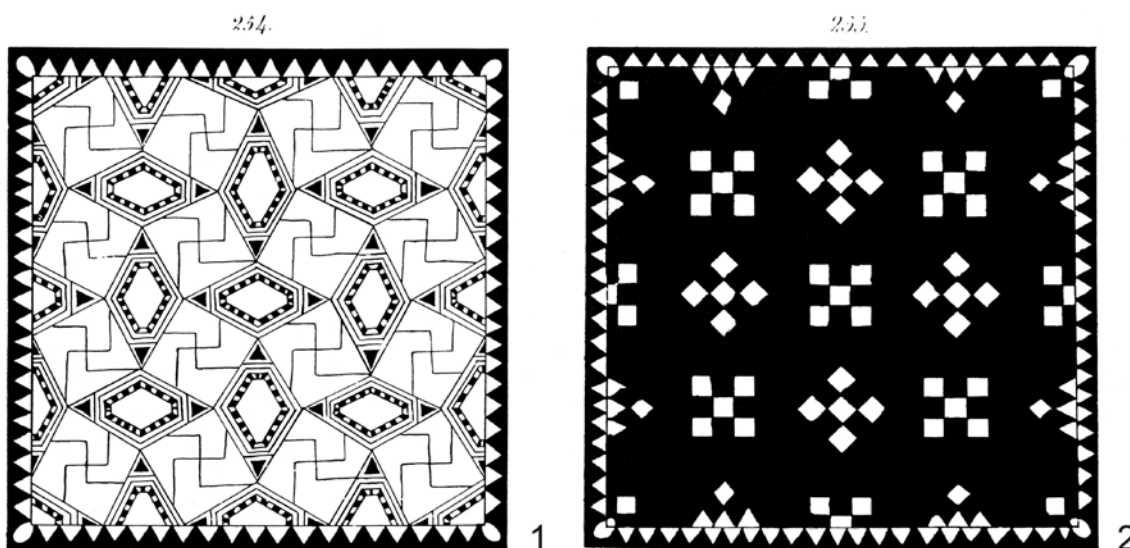

Fig. 16. Dibuixos de mosaics núm. 4 i 5, segons Valcárcel (1852).

voltant, alternant rectes i diagonals. Al centre n'hi ha sis de complets, a les vores n'hi ha tres tallats per la meitat en cada costat i als angles només sen'veu un de sencer. Es tracta d'un motiu no molt freqüent, del qual trobem paral·lels a Roma, al Palatí, al Vano A del Ponte di Caligola, del final del regnat de Domicià (Morricone, 1967: 73, núm. 68, fig. 28, làm. XV); a *Ostia*, a l'*statio* núm. 26 del Foro delle Corporazione (Becatti, 1961: 74, núm. 107, làm. XXXVI); i amb els colors invertits, al Vano D de la Casa de la Reg. III, Ins. 11, 9 (Becatti, 1961: 100, núm. 178, fig. 35).

6) Parells de peltes contraposades que formen aspes

Laborde (1975: 265-266, dib. 39); Valcárcel (1805: 27, núm. 214; 1852: 83, fig. 256); Puig (1934: 364, fig. 485); Balil (1966: 338, núm. III; 1970: 9, núm. 3).

Tapís quadrat en negre sobre fons blanc. Es compon d'una sanefa amb decoració de dents de serra formada per una línia de triangles tangents amb un filet simple sobre els seus vèrtexs que envolta el camp (fig. 17, 1). Aquest està decorat amb una composició de parells de peltes contraposades, no tangents, disposades alternativament en posició horitzontal i vertical; la confluència de quatre peltes en cada vèrtex forma aspes (DGMR 222d). Aquest tipus de composició de peltes és molt freqüent i perdura en la musivària tardoromana. A la península Ibèrica la trobem –entre altres– a Sabinillas (Manilva, Màlaga), en negre sobre blanc, ocupant tot el camp i una datació del segle III (Blázquez, 1981, *CMRE* III: 99, núm. 70, làm. 77); a Còrdova, a la plaça de la Corredera amb una datació de la segona meitat del segle II o la primera del III (Blázquez, 1981, *CMRE* III: 24-25, núm. 8, làm. 10) i al Convento de la Merced de la primera meitat del segle III (Blázquez, 1981, *CMRE* III: 38-40, núm. 20, làm. 24); al carrer del Conde d'Écija amb una datació de mitjans del segle II dE (Vázquez *et al.* 2017: 69, núm. 30, fig. 59), etc. Al País Valencià s'ha documentat a les termes de la vil·la de la Torre de la Creu (la Vila Joiosa), bicrom, amb una datació en el segle III (Espinosa, 1990: 228-232, fig. 7), També la trobem a Acholla (Tunisia) amb una datació de mitjan segle III (Gozlan, 1992: 88-91, fig. 24, làm. XXVI, 1-2).

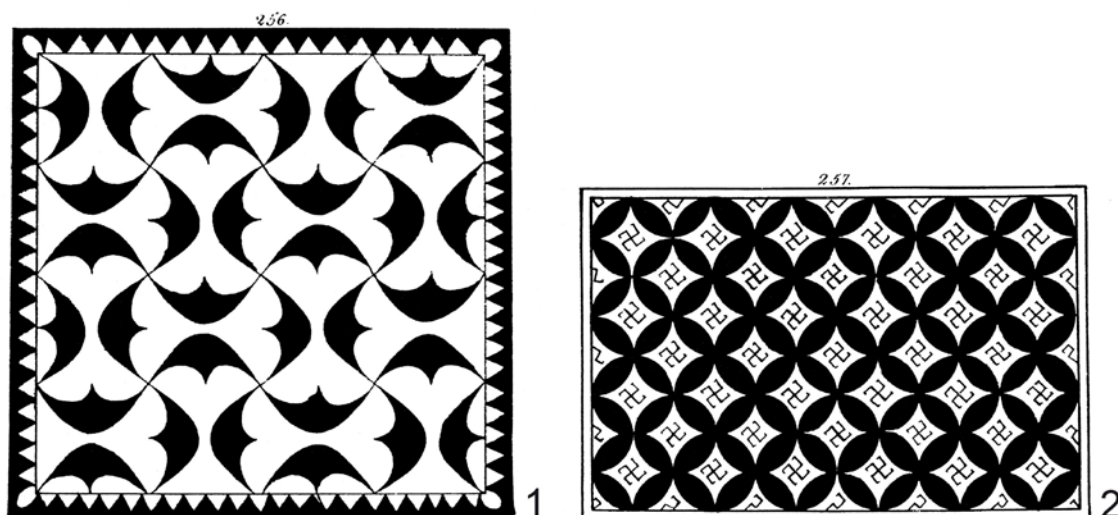

Fig. 17. Dibuixos de mosaics núm. 6 i 7, segons Valcárcel (1852).

7) Quadrifolis que formen quadrats de costats còncaus

Valcárcel (1805: 27, núm. 215; 1852: 83, fig. 257); Puig (1934: 368, fig. 495); Balil (1966: 338, núm. IV; 1970: 10, núm. 4).

Tapís rectangular en negre sobre fons blanc emmarcat per un doble filet. Composició formada per quadrifolis que formen quadrats de costats còncaus decorats amb petites esvàstiques a l'interior (DGMR 184a, a partir del mosaic del Puig) (fig. 17, 2). Es tracta d'un dels motius més freqüents i de cronologia més àmplia en el mosaic romà, que es representa tant sobre paviments tessel·lats en blanc i negre com policroms, i tant en els camps secundaris com en els principals. És freqüent a Itàlia en el segle I dE i la primera meitat del II, des d'on es difon per tot l'Imperi, on el trobem ben representat a Àfrica. En mosaics bicroms el trobem a la Vil·la Adriana (Tivoli) cap al 118-125 (De Franceschini, 1991: 51-52, HS.2); a Ostia en la primera meitat del segle III (Becatti, 1961: núm. 319, lám. XL); a Acholla (Tunisia), de mitjan segle III (Gozlan, 1992: 96, fig. 25, lám. III, 1), etc. A la península el veiem a Tarassona (Saragossa), de la primera meitat del segle II (Fernández-Galiano, 1987: 38, núm. 55, lám. XIII); a *Clunia*, del segle II (López Monteagudo et al., 1998, *CMRE* XII: 54-55, núm. 7, fig. 12, lám. 23 i 25); a la vil·la d'Almedinilla (Còrdova), també del segle II (Hidalgo, 1991: 345, núm. 8, lám. XVII); a la Casa del Planetario d'*Italica*, de la segona meitat del segle II (Mañas, 2011, *CMRE* XIII: 64-65, núm. 60); a la vil·la de Torre Llauder de Mataró (Barral, 1978: 104-105, núm. 104-105, lám. LX, LXI, 1); a Écija, en el mosaic del triomf de Bacus i Ariadna, del segle III (Vargas i López Monteagudo, 2017: 37, núm. 2, fig. 4 i 6); a la vil·la de Los Cipreses (Múrcia) amb una datació dels segles III-IV (Ramallo, 1985: 125, núm. 107, lám. III, b; 135-137, núm. 111, fig. 24); a La Corredera (Còrdova), de la primera meitat del segle III (Blázquez, 1981, *CMRE* III, 25-26, núm. 9, fig. 9), etc. Al País Valencià el veiem a Petrer entre la segona meitat del segle IV i la primera del V (Segura i Jover, 1995); i a la vil·la d'Algorós, en el segle IV (Mondelo, 1981: 136-140, núm. 9, fig. 11).

8) Rombes, trapezidis i quadrats amb esvàstiques a l'interior

Laborde (1975: 265-266, dib. 39, C); Valcárcel (1805: 28, núm. 216; 1852: 83, fig. 258); Puig (1934: 368, fig. 494); Balil (1966: 338-339, núm. V; 1970: 10, núm. 5).

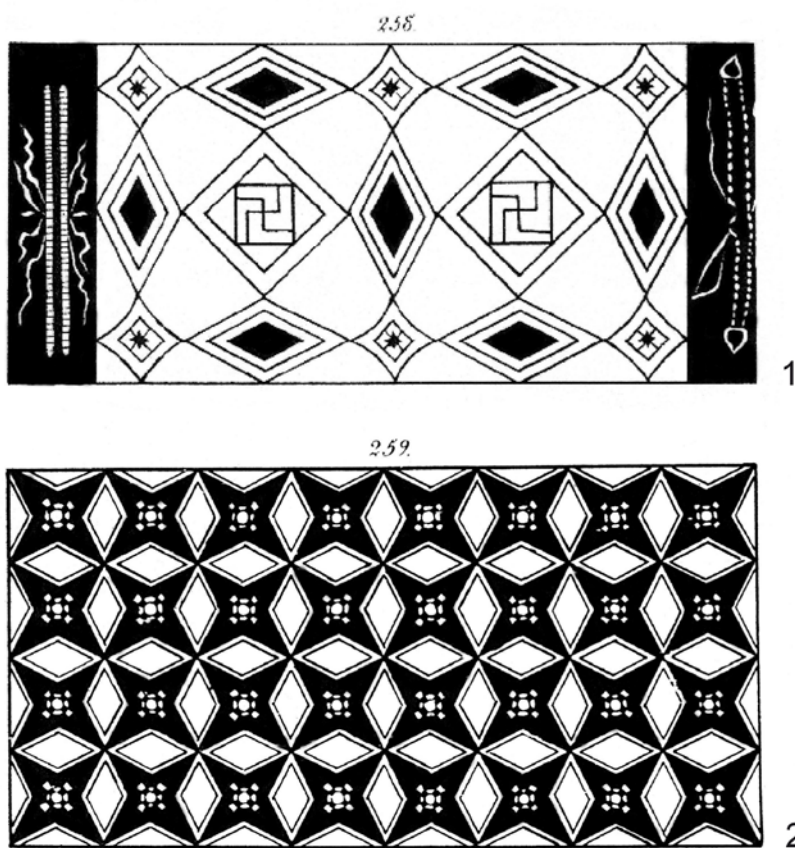

Fig. 18. Dibuxos de mosaics núm. 8 i 9, segons Valcárcel (1852).

Tapís rectangular en negre sobre blanc amb una composició de motius geomètrics. Està emmarcat per un filet simple i en els costats curts, en blanc sobre negre, es representen dos motius, dels quals el de la dreta sembla estar incomplet (fig. 18, 1). Balil interpretà que es tractava del raig de Zeus i la banda dionisiaca, motius freqüents en el segle II i principis del III. El camp principal presenta una composició formada per dos quadrats disposats diagonalment amb un doble filet i que envolta altres dos quadrats amb sengles esvàstiques a l'interior. Als seus vèrtexs hi ha set rombes disposats de través, amb un doble filet i un petit rombe negre a l'interior. En els seus extrems es disposen sis quadrats còncaus amb petits quadrats a l'interior que contenen una creu i al centre uns petits motius negres. Aquestes formes dibuixen vuit grans trapezidis que formen dues grans creus. Tot i que no hem trobat una composició semblant, els motius representats són freqüents i –amb l'excepció dels trapezidis– apareixen en altres mosaics de la vil·la.

Sense descartar la proposta de Balil, els motius representats en els costats també poden interpretar-se com una mena de florons longuiformes formats per tiges simples. En el de l'esquerra la tija central està formada per un doble filet del centre del qual arranquen cinc tiges ondulades: una curta al centre i dues llargues a cada costat. En el de la dreta, incomplet, la tija central està formada també per un doble filet de traçat un poc irregular amb una *hedera* en cada extrem, formant un motiu que recorda un tirs; aquest s'assembla al motiu representat per Laborde en el mosaic G de la seua planta de la galeria del museu que interpreta com el raig de Júpiter.

9) Estrelles de quatre puntes disposades diagonalment que formen creus de quatre rombes

Valcárcel (1805: 28, núm. 217; 1852: 83, fig. 259); Puig (1934: 347, fig. 457); Balil (1966: 339, núm. VI; 1970: 11, núm. 6).

Tapís rectangular emmarcat per un filet simple. El motiu està format per estrelles negres de quatre puntes disposades diagonalment que formen creus de quatre rombes blancs amb un filet negre a l'interior. Al centre es veu un petit motiu floral en blanc (fig. 18, 2). La composició és prou freqüent i està documentada a Pompeia en el segle I dE. Posteriorment es difon de manera més àmplia i la trobem, per exemple, a Barcelona, amb una datació entre el segle I i el primer quart del III (Barral, 1978: 61-63, lám. XXV-XXVIII); Sens (Darmon i Lavagne, 1977: 49, núm. 415, lám. XVII, 1); Ouzouër-sur-Trezée (Darmon i Lavagne, 1977: 96, núm. 467, lám. LXXII, 1); Vienne (Lancha, 1981: 191-199, núm. 362, pl. C-CI), etc.

10) Composició de motius geomètrics centrada al voltant d'un quadrat

Valcárcel (1805: 28, núm. 218; 1852: 83, fig. 260); Puig (1934: 364, fig. 485); Balil (1966: 339-340, núm. VII; 1970: 11, núm. 7).

Tapís quadrat, potser policrom. Està delimitat per un filet simple. Presenta una composició de motius geomètrics centrada al voltant d'un quadrat amb altres 4 petits quadrats als angles i 4 rectangles laterals. El quadrat central està format per quatre filets simples que envolten una sanefa d'espines rectilínies curtes, a l'interior de la qual hi ha un altre quadrat delimitat per una banda ampla amb un petit rectangle a dins (fig. 19, 1). Als angles hi ha quatre petits quadrats blancs sobre circumferències negres delimitats per un filet simple i, a l'interior, dos motius repetits en els angles oposats: nusos de Salomó i quadrifolis. En els rectangles resultants es repeteix el mateix motiu format per dues peltes amb espirals en les seues puntes, oposades a cada costat d'un rombe disposat de punta i emmarcat per un filet. Balil assenyala que, tot i que els motius presents són coneguts, no va trobar una composició semblant, per la qual cosa li resultava difícil acceptar que es tractava d'una còpia exacta i no d'un *pasticcio*. Nosaltres tampoc l'hem poguda trobar. Tanmateix, els motius presents són molt freqüents: nusos de salomó, quadrifolis, peltes, rombes, etc; en particular, els dos primers emprats com a motius d'inclusió. D'aquests, en podem veure alguns exemples, entre molts altres, al mosaic de Medussa de la plaça de la Corredera de Còrdova, del segle II (Blázquez, 1981, CMRE III: 21, núm. 5, lám. 7); a Marbella, del segle II (Blázquez, 1981, CMRE III: 84-85, núm. 60, lám. 69); a Liédena (Navarra), també del segle II (Blázquez i Mezquíriz, 1985, CMRE VII: 33, A-3, fig. 18, lám. 24; 36-37, A-12, fig. 25, lám. 24, etc); a Acholla (Tunísia), amb una datació de mitjans del segle III (Gozlan, 1992: 180, fig. 52), etc. Quant al motiu de rombes amb peltes, el trobem a Écija, de principis del segle II (Vargas et al., 2017: 84, núm. 39, fig. 72); a la vil·la de La Estación de Màlaga (Mañas i Vargas, 2007: 317, fig. 2), etc.

11) Escaires oposats que formen quadrats

Valcárcel (1805: 28, núm. 219; 1852: 83, fig. 261); Puig (1934: 346, fig. 455); Balil (1966: 340, núm. VIII; 1970: 12, núm. 8).

Tapís de forma quadrada, bicrom. Està delimitat per un filet simple. El motiu està constituït per la repetició dels elements resultants de la fusió de tres petits quadrats que formen un escaire negre i que s'oposen a uns altres tres que el formen blanc; a l'interior del quadrat resultant hi ha quatre petits quadrats amb disposició inversa (DGMR 117c) (fig. 19, 2). D'aquesta manera s'obtenen cinc fileres de cinc formes quadrades. Es tracta d'un motiu no molt freqüent, del qual trobem paral·lels a Roma, en primer lloc al Palatí, al Vano E del Ponte di Caligola, del final del regnat de Domicià, i de principis del segle II als Mercats de Trajà, en una taverna sobre la gran exedra del fòrum (Morricone, 1967: 75-76, núm. 72, fig. 32). També el trobem a Leicester, amb disposició inversa i una datació del segle II dE (Neal i Cosh, 2002: 100-101, núm. 25.20); i a *Ostia*, a la Insula delle Volte

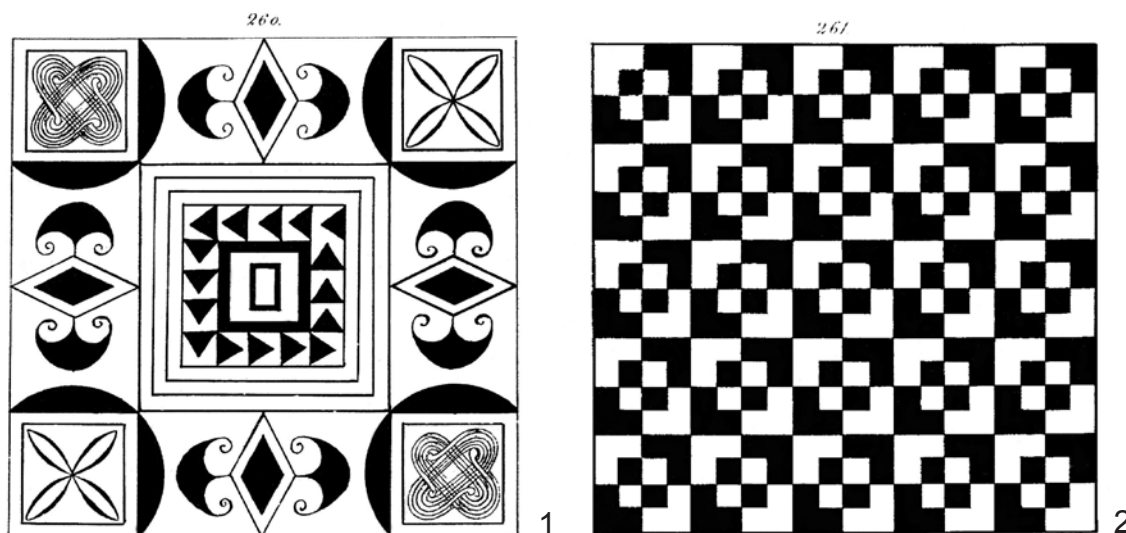

Fig. 19. Dibuixos de mosaics núm. 10 i 11, segons Valcárcel (1852).

Dipinte, cap al 120, i a l'ambient B de la Caupona del Pavone, cap a la meitat del segle III (Becatti, 1961: 102, núm. 184, lám. XXXVI; i 176, núm. 325, lám. XXXVI); i a Vienne (Lancha, 1981: 191-199, lám. C, CI, núm. 362). A la península Ibèrica podem veure una composició pareguda a *Chunia*, a les cases de Taracena, de la segona meitat del segle II (López Monteagudo et al., 1998, *CMRE* XII: 52-54, núm. 4 i 6, fig. 11, lám. 22c; i 65-66, núm. 12, fig. 16, lám. 25).

12) Motius vegetals esquemàtics

Valcárcel (1805: 25, núm. 210; 1852: 83, fig. 264).

Tapís rectangular, en negre sobre fons blanc, que representa una composició molt senzilla de motius vegetals. Al centre hi ha un cercle amb un quadrifoli a l'interior, amb tiges acabades en espiral entre les fulles i els extrems d'aquestes en negre. Als angles es repeteix l'esquema amb quatre quarts de cercle, i a l'interior hi ha una fulla amb dues tiges disposades cap a l'exterior i el cercle central en negre (fig. 20, 1). Esquemes semblants els trobem, per exemple, a Acholla (Tunísia), amb una datació de mitjan segle III (Gozlan, 1992: 22, núm. 1, fig. 2d, lám. VIII, 5).

Del conjunt de mosaics estudiats, només són figurats el del triomf de Neptú i els dos que representen un peix i un ocell, que potser en formaven part d'un altre desaparegut, el primer amb seguretat policrom i potser els altres dos també. Segons la descripció de Laborde, el primer tenia un acabat groller i no era de molt bona qualitat, tot i que ja hem comentat que hi podia haver intervingut una desafortunada restauració. De la resta només comptem amb els dibuixos i no podem valorar la seua qualitat. Com ja va assenyalar Balil, aquest conjunt de mosaics és prou uniforme i es caracteritza per un predomini de la bicromia i de les composicions amb motius geomètrics. La major part d'aquests són molt comuns i tenen una llarga duració, per això només pot donar-se una cronologia aproximada. Els mosaics que poden ser datats a partir dels paral·lels són del segle II o principis del III, sense que siga possible establir-ne una seqüenciació. Per aquestes raons, creiem que la majoria poden ser de l'època en què la vil·la va ser objecte d'importantes reformes de la mà del seu propietari *P. Cecilius Rufus* en el segle II.

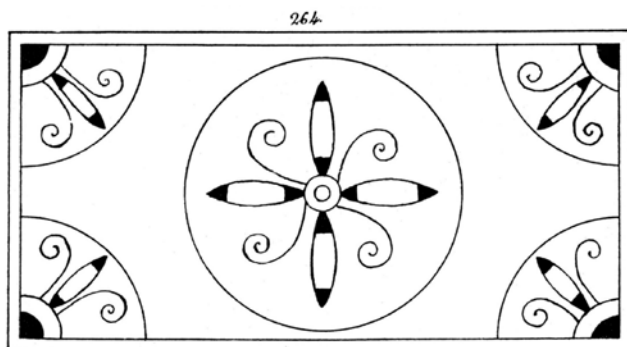
D'altra banda, la recuperació d'un nombre considerable de mosaics en la segona meitat del segle XVIII és un fet excepcional –com altres qüestions referents a aquest destacat jaciment– en el context de l'arqueologia valenciana, on coneixem alguns casos anteriors i puntuals d'extracció i protecció de mosaics, com els trobats als Banys de la Reina (Calp, la Marina Alta), “que por ser de labor tan vistosa, se embiaron a la Magestad del Rey Philipe segundo, para un jardin que mandava hazer” (Escolano, 1611: 107; Martí, 1997: 496; Arasa, 2012: 342), on Cavanilles (1797: 226-232) va realitzar excavacions el 1792 que van traure a la llum el conegut mosaic dels erots veremadors; i el trobat a Sagunt el 1745 en les obres de construcció del camí reial a l'eixida de la població que representava el triomf de Bacus, i que per ordre del rei Felip V es va protegir amb la construcció d'una caseta (Olcina, 1991; Arasa, 2012: 348-352, fig. 2). També hi ha un cert paral·lelisme en el nombre de mosaics i en la seua malaurada desaparició entre aquest cas i el de la vil·la d'Algorós (Elx, el Baix Vinalopó), que excavà A. Ibarra (1879) i estudià Mondelo (1985), tot i que les diferències entre els dos casos són paleses quant a la qualitat i policromia dels mosaics, la importància de les composicions figurades i la cronologia del segle IV de la segona.

6. ALTRES PECES

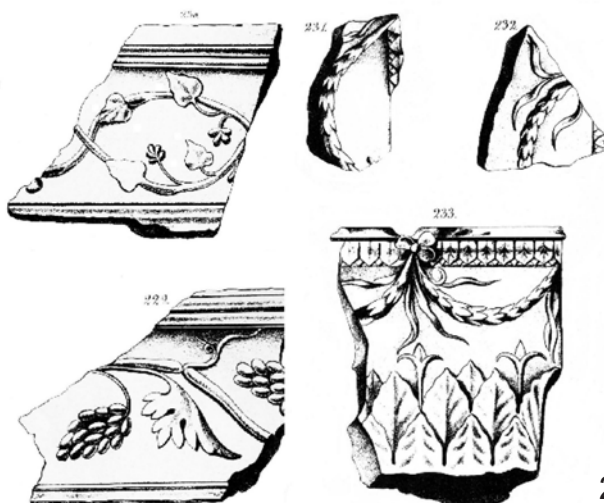
El primer autor que cita plaques de marbre és Martínez, que parla de “tableros de marmol blanco” en el sòcol d'una estança i “varios pedazos de tableros de marmol blanco, prolongados, y de unos cinco dedos (9 cm) de ancho, con algunas venas de color verde”. Més endavant, Dempere i Valcárcel destaquen l'abundància del marbre i altres pedres acolorides a la vil·la. Entre els materials trobats en les excavacions, el primer autor fa diverses al·lusions a “jaspes de varios colores”: a l'estança D identifica “algunos pedazos de marmol blanco, otros de mármol azul”; la D3 estava “enlosada de tablas de piedra marmol azul con arrimadillos de marmol blanco”, i també hi va trobar “jaspe, como el de Tortosa”; a H “las paredes estaban vestidas de piedra marmol blanca, y verde, con faxas, y lineas de piedra negra de 2 dedos (3,6 cm) de ancha”; a I van trobar “pedazos de marmol blanco (y otros de verde) recios tres dedos (5,4 cm), que indicavan ser peanas de algunas estatuas”; a M i N van aparèixer “marmoles, y jaspes de varios colores”; Q “estava pavimentada de marmol azul, y verde”; i a eee “se han hallado mármoles blancos y otros azules”. Per la seua banda, Valcárcel esmenta –entre les peces guardades al museu– el ‘mármol blanco finísimo’ i altres pedres negres i acolorides com ‘jaspe melado de la cantera de Buscaró’; ‘jaspe cárdeno con manchas amarillas’ (possiblement Brocatell); i ‘verde moteado de blanco’. Entre aquests es reconeixen el Brocatell o jaspí de la Cinta (Falcone i Lazzarini, 1998; Mayer i Rodà, 1999), correctament identificat per Dempere, i la calcària de Buixcarró (Xàtiva) que reconeix Valcárcel, possiblement per primera vegada en el camp de l'arqueologia (Cebrián i Escrivà, 2001). Excepte aquestes reconegudes pels propis autors, la resta sembla agosarat identificar-les a partir de les descripcions. Una important varietat de marbres i calcàries acolorides s'ha identificat a la pròxima ciutat de Sagunt (Mayer i Rodà, 1991).

Per la seua part, Valcárcel fa una descripció més prolixa d'alguns objectes trobats a la vil·la que es trobaven dipositats al Museu Arquebisbal i en part els il·lustra. De tots ells diu al final: “Se hallaron con todos los anteriores en las ruinas del Puig, y existian todos en el museo arzobispal de Valencia”. L'autor destaca, com també fa Dempere, el gran nombre de fragments de llosetes de colors variats que es trobaven al museu. En destaca i il·lustra cinc fragments decorats amb relleus (Valcárcel, 1805: 29-30, núm. 229-233; 1852: 83-84, núm. 229-233, làm. 33-34), del primer dels quals diu: “Número 229. Es una loseta de mármol blanco, que tenia de alto siete pulgadas. Habia trozos de la misma labor, y su grueso ó espesor era de siete líneas. En el mismo palacio arzobispal de Valencia se conservaban infinitas losetas de mármol de tres y cuatro piés con bajos relieves, algunas labradas por ambas partes, las cuales supone el autor habian servido para tabiques y otras para pavimentos: la mayor parte eran del jaspe melado de la cantera de Buscaró, otras de jaspe cárdeno con manchas amarillas y otras de verde moteado de blanco; vió tambien los restos de una urna de mármol, cornisas y trozos de estatuas en abundancia”.

La major part d'aquestes llosetes de marbre que esmenten Dempere i Valcárcel, que eren sobretot de color blanc, però també d'altres coloracions com negre i verd, devien correspondre als aplacats (*crustae*) que decoraven les termes i altres estances luxoses de la vil·la. Entre aquestes plaques n'hi havia algunes amb relleus que reproduïen el segon (fig. 20, 2): dues que representen motius vegetals, el primer dues tiges d'heura entrelaçades (h: 20,5 cm; gr: 1,6 cm), i el segon una tija de vinya amb bagots de raïm (h: 17,5 cm; gr: 1,3 cm) (núm. 229-230); i tres de capitell corinti de lesena, del qual representa dos petits fragments i un tercer més gran (25 x 17,5 x 7,5 cm). Aquest tipus d'elements decoratiu són prou freqüents, s'introdueixen en el segle I dE i perduren fins al Baix Imperi. Al País Valencià trobem peces amb la mateixa decoració a les vil·les dels Alters (l'Ènova, la Ribera Baixa) sobre Buixcarró (Cebrián, en Albiach i De Madaria, 2006: 94-95, fig. 2-3); i Algorós (Elx, la Vega Baixa), possiblement del segle IV (Noguera i Verdú, 1993-94: 278, núm. A.14, fig. 5). De *Valentia* és una placa amb una au i cercells que data del segle IV (Vidal, 2005: 19-20, A9, lám. IX). Quant a les plaques amb decoració per les dues cares, podia tractar-se de relleus decoratius com els *oscilla*, destinats a ser penjats, que poden ser circulars (*tondi*), en forma de *pelta* o rectangulars; o *pinakes*, que descansen sobre un petit pilar i normalment són de forma rectangular (Dwyer, 1981: 291). Albertini (1911-12: 341-342, núm. 22, fig. 29-30) els va incloure entre les escultures de la vil·la, i senyalava que devien pertànyer al fris d'un revestiment. Martínez esmenta el que sembla un element arquitectònic decorat: “un pedazo de arco de un palmo (22,6 cm), labrado, y lucido por todas partes, con un dibujo de

1

2

Fig. 20. 1) Dibuix del mosaic núm. 12;
2) plaques de marbre decorades, segons Valcárcel (1852).

ojas de laurel”. Pel que fa als fragments d’una urna de marbre, podria ser tant un contenidor cinerari com un vas de caràcter ornamental dels utilitzats en espais oberts com els jardins, dels quals eren més freqüents els craters (Grassinger, 1991).

A més a més de les peces anteriorment vistes, el Museu Arquebisbal guardava altres materials arqueològics. Apareixen descrits breument per dos dels autors que ens n’informen, Ponz i Laborde, i representats pel segon. No diuen res sobre la seua procedència, però podem suposar que es van trobar al mateix lloc que les anteriors peces. El primer cita “una urna sepulcral de barro, (...) varios idolillos, vasijas, lucernas, y otras cosas pertenecientes al tiempo de los Romanos”. Laborde representa en la làmina que il·lustra el seu *Voyage* una àmfora, un *imbrex*, un projectil de fona de plom i 6 recipients de ceràmica i vidre. Sense dubtes foren seleccionats per trobar-se sencers, tal com apareixen dibuixats. La primera de les peces, encara que es representa a escala molt reduïda, deu ser una àmfora vinària del tipus Dressel 2-4 que pot datar-se en els segles I-II, molt freqüent en l’època altimperial i que fou fabricada en el territori de *Saguntum* per a envasar el vi que s’hi produïa (Aranegui, 2008). Quant als petits recipients, els ceràmics són un amforisc i un ungüentari, mentre que els de vidre són tres ungüentaris i dues botelletes. Es tracta de recipients que freqüentment es troben formant part dels aixovars funeraris, i el fet de conservar-se complets pot explicar-se perquè tal vegada es van recuperar en les tombes que cita Dempere.

7. EPIGRAFIA

Pel que fa a les inscripcions, Dempere només esmenta una *tabula* de bronze que es trobava encastada en una llosa de marbre i es va desfer quan la van extraure, per la qual cosa no es van poder llegir “sus letras ò gravaturas, que indicava, havia tenido”. Potser es tractava d’un *titulus* funerari. Les inscripcions constitueixen el grup més nombrós de materials que inclou Valcárcel: cita el primer epígraf trobat el 1608, dedicat al propietari i la seua família, que no il·lustra, i 19 fragments que sí que dibuixa però que es troben molt incomplets i proporcionen escassa informació (Valcárcel, 1852: 84, núm. 234-252; *CIL* II² 14, 603-616; *IRPV* I 433-447). Com Dempere no esmenta la troballa de fragments epigràfics en les excavacions de 1768-69, potser aquests es van trobar amb posterioritat, en les del 1777. Darrerament, l’any 2003 es va trobar el fragment d’un altre epígraf funerari per la zona del jaciment que van donar a conèixer Corell i Gómez Font (2009: 98-99, núm. 3, fig. 3). Les altres tres inscripcions que inclou Corell (*IRPV* I 451-453) es van trobar lluny del jaciment o se’n desconeix el lloc de procedència.

Sense dubtes, la inscripció de major interès és la trobada el 1608, l’autenticitat de la qual va qüestionar Beltrán Lloris (1980: 317, núm. A7). L’edició de Grau (1992) va afirmar la seua consideració com a autèntica. Es tracta de l’epitafi d’una família constituïda per *Publius Cecilius Rufus*, la seua esposa *Valeria* i les seues filles, que en vida rodejaren la seua propietat amb una tanca, dotaren la seua residència amb jardins i banys i construïren un monument perquè hi foren depositades les seues cendres (*CIL* II² 14, 599; *IRPV* I 432). L’epígraf data del segle II i conté una singular formulació amb reminiscències poètiques de la qual trobem paral·lels en un altre epitafi de Roma. El text és com segueix:

*Diis Manibus / P(ublius) Caeci(lius) Rufus Valeria con / iux, se vivis compara / runt locum uti est
conca / meratum parietib(us) / balneis hortis monumen / tum construxerunt / sibi et filiabus donec /
avitis cinerib(us) immisceantur.*¹⁷

17 “Als déus Manes. Publi Cecili Ruf i Valèria, la seua esposa, es van preparar en vida aquest lloc tal com està circumdat de parets, banys i jardins, i van construir-hi un monument per a ells i per a les seues filles, per tal que puguen reunir-se amb les cendres dels seus avantpassats”. La traducció és de Corell (*IRPV* I 432).

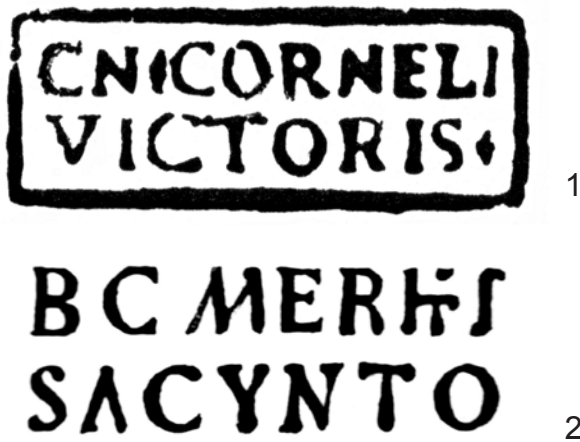

Fig. 21. 1) Emprinta del segell de bronze; 2) segell sobre ansa d'àmfora, segons Dempere (ca. 1782).

En l'interval entre les excavacions de 1768-69 i 1777, l'any 1774 un agricultor del Puig va trobar “arando en dicho campo de las ruinas de Palau (...) arredado en la reja, un bronce de aro y letras de relieve”, un segell de bronze (*signaculum*) amb el text *Cn. Corneli Victoris* (Dempere, ca. 1782, 47; *CIL* II 6259; *CIL* II² 14, 617; *IRPV* I 449). Tenia, doncs, una ansa per subjectar-lo. L'empremta deixava una cartella rectangular de 2,5 x 7 cm, el que indica que tenia un llistell perimetral, el que correspon al tipus A1b de Baratta (2014a: 110), un dels més comuns (fig. 21, 1). El text s'ordena en dues línies, amb el nom en genitiu i la puntuació sembla adoptar la forma d'*hedera*. Corell el data en el segle II dE per la paleografia i l'ús de l'*hedera*. Tant el gentilici com el cognom són freqüents; els *Cornelii* són la tercera *gens* més representada a l'epigrafia saguntina (*IRPV* I 50), on no es coneix cap personatge amb aquest nom. Aquesta mena d'instruments, que poden adoptar una gran varietat de formes, s'utilitzen normalment per a segellar ceràmica (Di Stefano Manzella, 2011). El tipus de segell s'adiu amb l'emprat en les àmfores, però la seua presència no pot associar-se a una producció amfòrica per a envasar algun producte com oli o vi si no es troba algun exemplar de contenidor ceràmic amb el corresponent segell i, com és molt freqüent (Mayer, 2014: 22), no se n'ha trobat cap empremta en àmfora.¹⁸ D'aquest tipus de troballes, tot i no ser molt nombroses, se'n coneixen algunes a les províncies hispàniques, com ara els *signacula* de Sevilla (Fernández Gómez, 1991), altres possiblement bètics publicats per Mayer (1999), els del Museo Arqueológico Nacional (Castellano, Gimeno i Stylow, 1999), les Illes Balears (Baratta 2014b) i *Carthago Nova* (Ramallo, 2006).

Finalment, en l'última anotació del manuscrit començat per Dempere, ja del 1803 i posterior a la seua mort, que està signada per Quilis, el seu successor al front de l'arxiu del convent (Dempere, ca. 1782: 48), s'esmenta la troballa d'una ansa d'àmfora amb el segell *B. C. Meritis / Sacynto* (fig. 21, 2) (*CIL* II 6254, 9) que Corell (*IRPV* I 448) data en el segle I aE. Callender (1965: 81, núm. 184) ja assenyala que possiblement no estava ben llegida i que devia ser el mateix segell que un altre conegut a Roma amb el text *B. C. Materni / Sacynto* (*CIL* XV 2632). Diferents autors han interpretat que *Sacynto* era el topònim de la ciutat i deduïen que devia pertànyer a una producció amfòrica local, qüestió que ha estat analitzada per Aranegui (1981: 531; 1992: 38; 2008: 231-232) en els seus treballs sobre les produccions amfòriques valencianes i saguntines en particular. A partir de la troballa d'un segell similar a Empúries sobre una ansa d'àmfora Dressel 20 de procedència bètica que data de mitjans del segle III, Berni (1998: 204, núm. 17) conclou que el segell del Puig tindria un origen semblant i per tant no seria de fabricació local. Es tractaria de diferents variants d'un mateix segell, on el segon element podria fer referència al nom del *fundus*.

¹⁸ Base de dades CEIPAC, <http://ceipac.ub.edu>, consulta del 31/10/16.

8. CONSIDERACIONS FINALS

La vil·la de *P. Caecilius Rufus*, descoberta a principis del segle XVII i excavada en la segona meitat del segle XVIII, és un cas excepcional d'actuacions primerenques en el camp de l'arqueologia al País Valencià. Aquestes excavacions foren possiblement les més destacades en aquest segle, no únicament per la seua extensió, sinó també pel nombre i qualitat de les peces recuperades (Mora, 1998: 98; Arasa, 2012: 355-359). S'efectuaren dues extenses campanyes, les dels arquebisbes Mayoral (1768-69) i Fabián Fuero (1777), amb un interès propi de jaciments importants com les ciutats de *Saguntum* i *Ilici* (l'Alcúdia, Elx) (Arasa, 2012; Cebrián, 2017), que també en aquest cas es justifiquen per la riquesa de les troballes. Els luxosos materials que s'hi van recuperar –escultures, mosaics, aplacats de marbre i altres– nodriren el Museu d'Antiguitats que es va començar a formar al Palau Arquebisbal de València cap al 1763, un dels primers en el seu gènere que es van constituir al nostre país. Aquest museu, també en un cas destacat de vida efímera, fou destruït durant el setge de l'exèrcit francès a la ciutat de València l'any 1812. Aquesta és la raó per la qual el seu estudi no pot passar d'un escorcoll de manuscrits i obres antigues, d'una tasca d'arxiu i biblioteca, en lloc d'una anàlisi directa dels materials arqueològics. Amb aquest article hem pretés donar continuïtat als treballs que el professor Balil va dedicar a l'estudi d'aquest important conjunt d'escultures i mosaics en les dècades de 1960-80. El temps transcorregut, que permet aprofundir més en l'estudi d'aquesta magnífica col·lecció, i el fet de poder comptar amb un testimoni manuscrit de les primeres excavacions realitzades al jaciment en els anys 1768-69, creiem que justifiquen la realització d'un treball de conjunt com el que aquí presentem.

Tal vegada una de les particularitats de la vil·la romana del Vilar que més crida l'atenció és l'acusat contrast entre la seua importància arqueològica i l'escassa informació que en proporciona la bibliografia.¹⁹ D'aquesta, hom pot destacar que reuneix un important nombre de referències, però la gran majoria d'aquestes beu dels treballs dels únics quatre autors que foren testimoni directe de les excavacions o de les importants troballes que s'hi van realitzar. I encara aquest contrast és major si tenim en compte que la important col·lecció formada amb les peces més destacades que s'hi van recuperar fou completament destruïda i que pràcticament no se'n conserva res de les ruïnes descrites per les fonts. Per tot això, cal considerar aquesta vil·la com un cas singular en l'arqueologia valenciana i fins i tot peninsular.

De la documentació coneguda sobre la vil·la i les principals troballes que hi van tenir lloc –ampliada notablement amb el manuscrit de Dempere– es poden fer algunes aproximacions d'interès sobre la distribució de les seues àrees funcionals. La principal limitació, emperò, és la manca del plànol que acompanyava les seues anotacions, malauradament perdut. Tot i que tenim el croquis de Valcárcel, que probablement també inclou les ruïnes descobertes en les excavacions de 1777, no és fàcil acarar-lo amb la descripció de Dempere. Així, la *pars fructuaria* pot situar-se possiblement en el costat est, d'on Dempere esmenta un contrapés cilíndric de premsa; altres estructures que apareixen representades i descrites breument per Valcárcel també hi podien pertànyer. Per tant, no es tractava únicament d'una residència rural, ja que devia ser el centre d'un important *fundus* que possiblement era propietat d'un membre de l'aristocràcia saguntina.

Això no obstant, la major part de les estances que apareixen dibuixades en aquest croquis corresponen a la *pars urbana* de la vil·la. La concentració d'estances amb mosaics en la zona central, amb una prolongació cap al costat est, hi situa el nucli de la zona residencial. La localització dels *balnea* no és segura, però si ens atenim a la descripció de Dempere, que cita almenys un *hypocaustum*, podien estar situats al NO de la parcel·la. Al nord podia trobar-se un espai obert, un pati porticat o potser un jardí, amb un corredor o galeria al qual donen les estances situades immediatament al sud. La referència a la troballa de columnes i semicolumnes pot confirmar l'existència d'un peristil.

19 Aquest aspecte ja fou assenyalat per Fernández Castro (1982: 124): “[...] la rica Villa del Puig [...], es un caso extremo de imprecisión documental, imprecisión que es tanto más lamentable en cuanto que las piezas escultóricas y la ornamentación arquitectónica en relación con el edificio son verdaderamente excepcionales”.

El programa ornamental d'aquesta vil·la comprenia una sèrie d'elements sumptuaris com paviments mosaics, revestiments de marbre i escultures que coneixem en part a través de la documentació i són una excel·lent mostra del luxe amb què les elits municipals decoraven les seues residències rurals. Amb els mosaics, les escultures conformen el conjunt més ampli trobat en una vil·la al País Valencià i un dels més destacats de la península. Sembla haver-hi una diferència entre la qualitat del conjunt escultòric i la senzillesa del disseny dels mosaics, fins i tot potser en l'escassa qualitat de l'únic figurat que es conserva complet. Tanmateix, hi destaca l'important nombre de paviments musius que fan del Vilar una vil·la excepcional en l'àmbit territorial valencià, per sobre d'altres com la dels Banys de la Reina de Calp (Abad, 2002; Abascal *et al.*, 2007) o Algorós a Elx (Mondelo, 1985; Blázquez *et al.*, 1989: 35-38, núm. 17-20, fig. 16-17, lám. 18-19 i 40-41). Tot plegat, el programa decoratiu desplegat al Vilar fa que pugua considerar-se ara per ara en un *unicum* en el panorama de les grans residències rurals de l'aristocràcia romana al País Valencià.

D'altra banda, en la situació d'aquesta vil·la podem veure com s'acompleixen almenys dues de les quatre característiques que assenyalava Plini el Jove (I, 24) en la seua carta a Bebi Hispà, en què li conta que el seu amic, l'escriptor Suetoni, es disposava a comprar una propietat rural que resultava molt convenient per la *vicinitas urbis* (proximitat de la ciutat) i l'*opportunitas viae* (facilitat de comunicació). Possiblement *P. Caecilius Rufus* fou un ric propietari rural de la pròxima ciutat de *Saguntum*, que en el segle II dE reformà o construï de nou una vil·la que dotà amb tots els luxes propis de l'època. Amb *P. Cornelius Iunianus*, propietari d'una vil·la excavada en el territori de *Saetabis* (Albiach i De Madaria, 2006), aquest és un dels pocs casos en què coneixem el nom del propietari de la vil·la (Melchor Gil, 2006).

La vil·la del Vilar devia estar situada a prop del límit meridional del territori del municipi saguntí, una zona on es té notícia de la troballa de restes d'altres assentaments d'importància, entre els quals es troben –al mateix terme municipal del Puig– el del Cabeçol que cita Martínez (1760), situat a 1 km cap a l'oest del Vilar; les recuperades a la mateixa població (Badenes, 2014: 71-72), de caràcter funerari, localitzades l'any 1979 al carrer Poeta Llorente (*La tasca del SIP*, 1980: 88-89) i 2004 al carrer Pintor Peiró, i situades cap a 1 km cap al SSO, d'on potser procedia el fragment d'una escultura de Venus trobada recentment a la mateixa població del Puig (Arasa i Rosselló, 2016); les restes d'una altra vil·la trobades a la població de Rafelbunyol, situada a uns 3 km cap a l'OSO, on Dempere esmenta la troballa en els anys 1781-82 de sengles escultures i mosaics;²⁰ i cap al NNE, a 3,8 km, la vil·la del trull dels Moros (Tramoyeres, 1917; Pingarrón, 1981: 125-127; Borredà, en Aranegui, 1995: 175; Arasa, 2004: 336-337, fig. 18; Pérez Mínguez, 2006: 60), ja al terme municipal de Sagunt, on també es van trobar restes escultòriques i restes d'un *torcularium*.

Notas sobre los vestigios del termino del Puig; en especial en el campo de Palau

[...]

A) *En este campo, en el primer dia, que empezaron á cavar tres hombres, de orden, y á expensas de M^o. Pedro Mayoral, Vic^o. General, y sobrino del Arzob^o. de Va^o. D^o. Andres Mayoral (aunque al publico á instancia, y expensas del M^o. D^o. Thomas A Aparici, Ref. de Puzol) esto es en 15 de Julio de 1768, antes de medio dia, hallaron junto al puente, que està al angulo del porchado de la capilla, azial medio dia, dentro del recinto de la quadrada cerca del jardin (que la capilla esta fuera; y sola su pared està fundada sobre la pared del Huerto antiguo) hallaron (digo) enterradas muchas piezas de Piedra alabastro, ò marmol blanco bruñido, de la calidad del que yo tengo; quatro eran mayores. Destas 4 mayores havia dos de estatuas de hombre de edad ímpuber; pero de estatura perfeta; porque desde el hombro hasta encima de las rodillas (que*

20 Dempere (*ca.* 1782: 47); Anònim (s. a.: 45); Arasa (2004a: 327-328; 2011: 52 i 60; 2013: 176-177 i 179). Són de gran interès les notes de García Llopis (2012) sobre el lloc d'aquestes troballes en una zona de la població que es coneix com el Pla. D'altra banda, aquest autor cita altres tres jaciments romans del terme municipal de Rafelbunyol: el Pontac, la Creu dels Plans o Germanells i la Casa Vella.

eran los troncos, que quedavan) tenían cerca de 4 palmos (90,4 cm); de suerte, que contando las rodillas, ò incluyendolas, cumplian hasta los hombros la dimension de 4 palmos. Y assi siendo de 4 palmos, y medio la que tiene el hombre de estatura perfeta ordinariamente, desde la rodilla à los hombros, es índice de ser las 2 estatuas de juvenes ímpuberes de 13 á catorce años, por tener medio palmo menos. [...] Porque sobre estar desnudos formaban con el mayor primor de la escultura, de piedra mas semejante à la carne humana, con las verendas descubiertas, no tenían índice alguno de pelo, ni barba inferior, siendo assí, que la escultura omitió en ellas cosa para describir su naturaleza, con la mayor expression de la impudicia de los miembros. [...] Dixe quedavan solo los troncos de las estatuas, porqué tienen quebradas cabeza, brazos, y pies casi hasta los muslos. La una desnuda del todo con sus miembros ímpuros; y detras sobre sus ancas la mano ínversa; esto es, el exterior de la mano pegado en el cuerpo, y ostentando el interior della; [...] La otra solamente viste un cendal, como faxa, de las que los labradores usan; la qual á modo de banda le baxa desde el hombro drecho al lado hizquierdo, que mas sirve de adorno, que de cubrir las carnes; descubriendo lo ímpuro, y mas ímpuro anterior, y posterior, como la otra; solo, que esta tiene quebrado el miembro, y partes obsenas; y en un brazo, que le queda, que es el hizquierdo, da índices de que abrazava un palo del qual queda assida al cuerpo una porcion tan solamente. Ambas estan, en lo que les queda, muy à lo natural. Otra de las quatro, yà dichas, describe un monstruo con espaldas humanas, el pie, y garra drecha de cabron, ò becerro (mas me inclino que es de macho) con la pezuña partida: y el hizquierdo, con su garra, de hombre; lo demas le falta; esto es: desde cintura arriba por donde se quebrò, sín duda quando derribaron aquel tan obseno sitio. Con la qual media estatua se da prueba, que aunque sus idolatras eran hombres, prevalecia la passion de brutos; y por esso dà la drecha lo humano á lo bruto. Otra pieza havia tambien (con la que se cumple el numero de las 4 mencionadas) que venia á reducirse á una peanna del mismo material, que las otras; en la que se levantavan 2 pies de muger, desnudos ambos, blancos tan bien formados con uñas tan á lo natural, que parecieran vivos. Y al lado dellos arrancava una columna quadrada gorda medio palmo (11,3 cm), que se levantava hasta 3 quartas de palmo (16,9 cm), faltandole lo restante por quebrada. Otras porciones, y piezas descubrieron del mismo material, juntamente con las quatro dichas; y eran pedazos de brazos, un pedazo de palo; y una mano muy natural que tenia assida una cornucopia; no cetro; porque estava corvo un tanto; no recto; y no redondo, sino con índices de canal por los quatro lados. Esta mano tenia índices de ser de hombre; porque era mayor que la ordinaria de muger. El año antecedente se hallo otra alli mismo (no la vi) que discurrieron seria de muger.

B) Cavaron tambien, dicho dia 15, por la tarde, en medio de dicho campo, ù huerto antiguo; abriendo zanja de 5 palmos (1,13 m) de ancha desde parte del Norte azia medio dia, ò de la parte de los montes, ò camino real, azial mar; y hallaron, ladrillos, y texas, que davan prueba de muy muchas ruinas, y de la firmeza de las hechuras de sus antiguos Alfareros. Entre ellas una grande tinaxa, enterrada nomas cosa de 4 palmos (90,4 cm) (pues eso habria del suelo della á la haz de la firme tierra) y de casco tan recio, que tenia cerca de 4 dedos (7,2 cm), de suelo tan ancho, que manifestava altitud de 6 palmos (1,35 m) lo menos; cuyos fragmentos lo comprobavan tambien; pues amas de evidenciarse; que no estaban allí todos, havia bastantes; y dentro mucha pregunta reseca, y tån añeja, que dava muestras de haver estado allí enterrada muchos siglos, sino desde tiempo de los Romanos. Seis, ó 8 libras me traxe á la celda, para comprobar al fuego, si era pregunta; betun; ò alquitran; y saque con evidencia, ser pregunta muy reseca. Año ... yà encontraron otra tinaja con pregunta en el dicho sitio; del mismo tamaño con mucha pregunta; de la qual tiene oy año 1768, todavía 4, ò 5 arrobas Matías Salvi de Matías, vecino desta villa. [...].

Prosiguiendo las sanjas, y cavas dia 16 siguiente, hallaron, junto al mismo sitio, en que el dia antes havian hallado dichas estatuas, otra tambien de marmol finissimo, de un gallardo joven, desnudo del todo hasta sus recatables miembros, embolviendo con su brazo hizquierdo un tronco de vid, ò parra. Índice de abrazar á la madre del fomento de la lacivia, que es el vino. Esta estatua estava tronchada, y quebrada de pies, manos, y brazos, cabeza, y de sus secretos miembros (por lo que se demostrava ser de varon y no de muger) quedando solo el tronco desde el hombro hasta el muslo; y el brazo hizquierdo hasta el codo, assido de un pedazo de vid con un pampano de la misma especie. Y tras los hombros el remate de sus trenzas, y cabellera, con otra mata que le baxava por los pechos; con pechos, espaldas, y articulaciones de sus miembros con la mayor naturalidad, y viveza. Hallaron tambien un pie, que por su formacion, y pequeñez dava muestras de ser de muger [...].

Junto à la tinaja descubierta el dia antecedente, á 5 palmos (1,13 m) de profundo, encontraron el suelo de un pilar de piedras sillares negras de la cantera, segun las señas, de Murviedro, como innumerables que hay esparzidas por el campo, à mas de las muchas, que han sacado, para formar la torre deste convento que mira á levante, y para otras partes. Y en aquél suelo estaban erigidas en quadro 2 piedras, una sobre otra, subiendo á disminucion, hasta cosa de 3 palmos (67,8 cm) entre las 2. Con lo que se hecha de ver, que tiene aquel campo ruinas de cosa de 4 palmos (90,4 cm) de crasitud.

Dia 18 de dicho mes, en el sitio, en que encontraron dichas estatuas, desenterraron otra, como de Niño de 8, á 9 años, destruidos sus extremos, esto es el tronco solo, desde los hombros hasta los muslos de la piernas, con indicio de que la rematava al hombro la cabellera; desnudo como los otros, con la verendas quebradas; y del mismo material, que las demas. [...] de 2 palmos (45,2 cm), desde las ancas á los hombros. Hallan tambien un pie de muger; un codo, y un pedazo de Parra.

D) En aquel recinto se descubrió una pared de calicanto, rebozada, y lucida por la parte, que mira al poniente, que tira des de la hermita azial mar, ò medio dia; gorda 4 palmos y medio (1,01 cm); en cuya cava hallaron fragmentos de piedra blanca con algunas vetas de azul sobresaliente, y finissimo, de dedo, y medio (2,7 cm) de gorda; que compondrian enlosado, ò arrimadillo precioso. [este es uno de los 3 modos de enlosado, ò alfombrado, que se han hallado en aquellas ruinas] Profundizaron, el dia siguiente 19, hasta 4 palmos (90,4 cm), y hallaron un piso de argamasa llano y lucido, en quadro; porque prosiguiendo desde levante al poniente la seguida de la pared (que es la que sirve de fundamento, y bases a la de la Hermita, que mira al medio dia) iba formando un quadro; el qual desenterraron dia 28 de julio de 1768 (en cuya semana se formo carratera desde el Puig á Puzol, por orden del Señor Intendente á instancia de los Mayorales sobrinos del Arzobispo; lo que nunca lo habia sido), y prosiguieron asi el puente de la esquina de Portico de la Hermita que mira á Poniente, y medio dia, y no encontraron aquel dia otro, que vestigios de 2 paredes que formaban un angulo, algunos pedazos de marmol blanco, otros de mármol azul, y un pedazo de guarnicion de marmol blanco, ancho 3 dedos (5,4 cm), como los de quadros, que oy se usan: rematando en delgado por la orilla exterior, y al reverso indicios de encaxe, como para quadro. Y cerquita hallaron una moneda, quebrada, del tamaño de los tresetes deste Reyno que le faltava un tercio y llena y comoda de orin, indicava la antiguedad mayor, pero no otra cosa. Una mano de niño.

D3) A 29 jul. Desenterraron una pieza quadrada, 4 palmos (90,4 cm) de profunda enlosada de tablas de piedra marmol azul [de que tengo yo muestra] con arrimadillos de marmol blanco; pasmosamente dispuesta, está en la parte de medio dia del quadro (que mira azial mar) baxo del montañar, que han formado las ruinas de los antiguos edificios. Tiene esta pieza 22 palmos (4,97 m) de latitud, de levante a poniente, , y ... de longitud, de medio dia al norte (ò de la parte del mar, azial camino del Puig á Puzol). Dia 1 de Agosto desenterraron hasta 24 palmos (5,42 m) de longitud, prosiguiendo las paredes colaterales azial mar por baxo del montañar, aunque el pavimento de marmol azul cessò allí, por haverle ya arrancado, los que nos precedieron. Este pavimento tenia division de jaspe, como el de Tortosa (formando linea de 3 dedos (5,4 cm) de ancha por su circulo). Tengo muestra deste jaspe, parte de todo lo que hallaron, y arrancaron; y se llevaron (como todo lo demas hallado) á Palacio del Arzobispo de Valencia.

E) La balsa arriba dicha, que mira respecto de la Hermita azial mar; y es su pared fundamento del lienzo de la Hermita azial mar, tiene 28 palmos (6,32 m) de luz, de levante á poniente, ò de la parte del barranco ázia la montaña de Santa Barbara; cuyo angulo, que mira la region de poniente esta baxo del puente del angulo del Portico.

F) Acial medio del campo [que en la mapa se signa sus num...] declinando à la parte que mira azia el monte de Sta. Barbara, ó poniente, descubrieron, á 2 de agosto, una pared de cal, y canto de mas de 4 palmos y medio (1,01 cm) de recia, que formava lineas de mediodia á cierzo, y de cierzo á poniente, formando angulo entre levante y cierzo. Hacia extremo, y remate bien cortado á la parte del medio dia, del qual remate hasta el angulo tenia 17 palmos (3,84 m); y la linea del angulo acia poniente estava descubierta 10 palmos (2,26 m), con vestigios de que proseguia. Careavase al dicho remate de pared un pilar, de piedra negra sillar (como la de Murviedro) quadrado, de 2 palmos y quarta (50,8 cm); y palmo y medio de crasicia à distancia de 2 palmos (45,2 cm) de la esquina (de dicho remate) exterior. Y azial mar, á distancia de 20 palmos (4,52 m) de de dicho pilar se descubrió otro del mismo material, y tamaño, que distava otros 10 palmos (2,26 m) del que se descubrió dia ... de julio

de 1768. Los quales tres pilares tenian asiento en una linea recta, y conservava cada uno 2 piedras sillares una sobre otra sentadas con argamasa, todos de igual profundidad; de suerte que al profundizar un palmo, ya dieron con la mas alta; la qual y la mas profunda levantavan hacia tres palmos (67,8 cm), entre las dos. Dicho día, despues de la pared (yà dicha) y el pilar, que segun diariamente dixere (y que es medio entre los tres (hasta hoy descubiertos) desenterraron tambien otra grande tinaja con pez, reducida á fragmentos. Y en seguida destes tres pilares prosiguiendo la linea azial mar desenterraron una pared de 22 palmos (4,97 m) de larga y 2 (45,2 cm) de ancha. Todos estos fundamentos distan de la orilla de la heredad (que mira á Santa Barbara) 42 pasos mios, que son 115 palmos (25,99 m) valencianos.²¹ Y de la orilla de la heredad (excluyendo las ruinas, que forman camino desde el monte de Santa Barbara á la Hermita de Palau) que esta azial camino de Puzol mirando al Norte, dista 29 passos (17,9 m) mios. Junto á las quales ruinas, y fundamentos havia como un montecillo de ruinas, y en ellas 2 olivo's; de los quales tomava sombra la Fuente de la olivera, que sin duda havia en esta heredad; y perdiendose con las ruinas de tanto edificio nace oy mas abaxo. De los olivos se acuerdan muchos de los que viven, y algunos dellos ayudaron á arrancarles, y á allanar aquel montecillo, y sacar las ruinas. El mismo día 2 de Agosto, en que se descubrió dicha pared de 22 palmos (4,97 m): en la misma linea azial Norte; en sitio, que dista 15 pasos (9,27 m) de la orilla de la heredad azial Norte; 42 (25,9 m) de la de azia Santa Barbara; á menos de un palmo (22,6 cm) de profundidad descubrieron una prensa de piedra negra como la de murviedro (con encaxes para tornillos, ó caracoles) de 5 palmos, y cerca de quarta (1,18 m) de diametro redonda, y cerca de 4 palmos (90,4 cm) de profundidad, y crasitud. De lo qual, cotexado con paredes, pilares, y tenajas desenterradas en la misma linea, indican haver sido officina antiquissima, y robusta. Aun en las tenajas se muestra robustez; pues sobre tener la crasicia de 4 dedos (7,2 cm) lo menos, tenian el labio redondo de la boca, de crasitud de medio palmo (11,3 cm); correspondiendo á la demas obra de ladrillo, que toda es robusta, y bien cocida, como tableros de 2 palmos de largo (45,2 cm), y 4 dedos (7,2 cm) de gordo, texas sepulcrales llanas con encaxes en las esquinas; entre ellas se descubrieron ladrillos quadrados con todo rigor de un palmo (22,6 cm) valenciano, [...] Nota que los encaxes, ó muescas de la prensa de piedra descubierta del todo no profundizavan en la piedra mas que un palmo (22,6 cm); con lo que huvo dictamen de que estava vuelta azia baxo, y aquellas muescas eran para sentarla y assirla.

G) La pared, que dista 12 palmos (2,71 m) de dicha prensa azial Norte (gorda 2 palmos = 45,2 cm) que se descubrió día 3 de Agosto de 1768, tira linea azia la esquina posterior de la Hermita, cruzando sobre el prescrito Baño de 22 palmos (4,97 m); formando cartabon en la heredad, y campo; y de la misma suerte la otra pared recia (que junta á los pilares, dista desta pared 38 palmos, y medio = 8,7 m) la qual forma cartabon en el quadro del campo que se estrecha más azia la hermita, que azia poniente. Junto á las paredes recias de los pilares, en la parte de poniente, y cierzo (signada en el Mapa con num. ...) hay indicios de haver servido de cocina de la Almazara, u officina de aceite; pues hay tierra quemada, enbuelta con ceniza; muy negra; la qual desenterraron dia tres yà dicho. Día 4 de Agosto no descubrieron cosa especial; solo que arrancaron un cascaron de argamasa, llano; que dava á entender estava hueco por debaxo; situado en la linea de las paredes gordas, contiguas á los pilares; azia la parte de levante, que en el mapa se signa con el num ... Tambien removieron toda la tierra del baño, y solo hallaron una moneda del tamaño de una pezeta en la circunferencia, aunque doble recia.

H) En la orilla del quadrado campo azia mediodia, casi en el angulo entre medio dia, y poniente, desenterraron una Pieza como yà dixere n. 3 de D. Y en su seguida (de suerte que no media mas que una pared entre la dicha, y la que voy á decir) azial camino de Puzol al Puig, se descubrio otra, pavimentada de piedrecitas como la uña de varios colores, blancas, negras, azules, que formavan varios ramos, y matices, y dello hay muestra en el armario del porchado de la Hermita; y de la misma especie vi en la baxada de la Ciudad de Tarragona, en donde cae baxo cañon del baluarte del Monasterio de Santa Clara. Las paredes estavan vestidas de piedra marmol blanca, y verde, con faxas, y lineas de piedra negra de 2 dedos (3,6 cm) de ancha. Tanto del pavimento como de arrimadillos tengo muestra. Esta pieza es 10 palmos (2,6 m) mas ancha, que la que tiene contigua ya signada con D3, esto es, 5 palmos (1,13 m) se ensancha mas por cada lado. No se descubrio entonces mas que cosa de una vara (90,6 cm) azia dentro del campo. Es de la misma profundidad la una que la otra. = Sobre la de D3 falta decir, que no se

21 Aquesta equivalència ens permet calcular que el pas de Dempere huria de ser només de 61,8 cm, estranyament reduït en relació amb el valencià de 90 cm. Les equivalències de les següents distàncies en passos que dona s'han calculat a partir d'aquesta equivalència i per tant no són més que aproximades.

hallò puerta despues de limpiar todo su cèrco, ò quadro; solo que en la testera, que esta azial mar hay una grada de palmo (22,6 cm), y sesme de alta, igual en toda la testera; y aunque se pensó entonces, seria grada, que ordenava con otras para dar entrada en dicha pieza, se ha visto, que despues della se sigue pared cortada, y lisa. Y aquella grada de plan de menos de palmo, no indica fuese para subir, si para assentar en ella retablo, ó cosa semejante.

I) Junto al angulo, que mira al levante, del baño contiguo à la Hermita se descubrió un safareche prolongado azial mar: largo 9 palmos (2,03 m), y ancho 5 (1,13 m), poco mas. Y desde su angulo de la parte del mar, azia medio dia se estendia una pared de cal, y canto, como las demas, azia medio dia, ò monte de Santa Bàrbara, prolongada mas de 30 palmos (6,7 m); que remataba, con una testera circular de una Piececita no muy capaz; pues solo tenia de ancho 11 palmos (2,48 m). Su longitud se formava desde la testera, hasta 2 pilarcillos de palmo y medio (33,9 cm) en quadro, con la dimension de 8 palmos, y medio (1,92 m); ladeando à los dichos dos pilares dos dentellones de cerca de dos palmos (45,2 cm) de ancho, y otro tanto salidos de las paredes en que se remataba la pieza azial mar. Y desde dichos dentellones azial mar tiene por cada lado 6 pilares de palmo (22,6 cm) en quadro à cada lado pegados à la pared; con trazas de ladrillos de muescas. Junto à esta Pieza azia Puzol (de suerte que entre ambas piezas no mediava otro que pared) havia una pieza mas reducida, cerrada por todas partes; en quadro prolongado de la parte de los montes à la parte del mar, con los angulos llenos en quadro, como con pilarcillos de algo mas de palmo (22,6 cm) en quadro; y otro en medio de cada lado, contiguo à la pared tambien de palmo en quadro. En tal disposicion ambas piezas, ladeadas mutuamente, que mas persuadian ser sepulcros de conservacion, que otra cosa; pues sobre no profundizar mas que 2 palmos (45,2 cm) el piso de argamasa (que indicava le havian arrancado un pavimento) à un palmo de elevacion se enlazaban los pilares con ladrillos de dentellones, y gafas, ò encaxes, anchos los otros ladrillos un palmo, y quarta, y cerca de palmo, y medio (33,9 cm) de largos para tener en conservacion alguna cosa; y este se persuade à primera vista, seria cadaveres, y cenizas, ya por lo angosto de las piezas, yà por los huesos y cenizas, que se han encontrado, y por todo lo que llevo dicho. Delante de ambas piezas, se descubrió otra muy primorosa, pero assolada, que por solo estar (oy dia 13 de Diciembre de 1768, en que se ha descubiertò lo dicho) empezado su descubrimiento, se describirà despues. Del angulo del baño, y safareche de la parte de levante, tira una pared de mas de 3 palmos (67,8 cm) de recia azial mar; en cuya cava vase prosiguiendo. Otra pared acompaña à la dicha (à distancia de 16 palmos (3,61 m) àcial monte de Santa Barbara) recia 2 palmos (45,2 cm); que tambien se prosigue su cava, azial mar. Là qual se dirà despues, que con la otra yà dicha encierran la pieza de la letra L. La pieza de testera circular, signada con I tiene 6 Pilastras de palmo (22,6 cm) en quadro en todo el ambito de estas piezas, y apartados enlazados con todo arte, se han hallado embueltos vidrios esmaltados: unos llanos, y otros convexos; pedazos de cañon de alfareria, que muestran capacidad de 3 dedos (5,4 cm) de agua; uno boticos, ò pucheritos del mismo material, como de cantaros de la figura, y capacidad de ... llenos de ingrediente como alabastro, aunque de tacto muy suave: pero separado el ingrediente, de la càscara de barro con una capa de betun; cosa que hizo discurrir diversamente. Tambien se descubrieron pedazos de marmol blanco (y otros de verde) recios tres dedos, que indicavan ser peanas de algunas estatuas.

K) La Pieza, que tiene su angulo occidental en el rincon, que dexan las dos Piezas arriba dichas, con traza de sepulturas, es una Pieza en quadro que està azial mar respeto de las 2 dichas, tiene de de la parte del mar azial camino de Puzol 24 palmos (5,42 m); y desde el un extremo al otro, que cruzan, los yà dichos, tiene 21 palmos (4,74 m); cerrada de pared de mas de 2 palmos (45,2 cm). Toda ella se halló destruida, y cubierta de obra mosayca, que se componia de embutidos de piedras negras, blancas, y coloradas que con tanta pequeñez como la uña formavan varios matizes, y muestras diversas, yà de dados, yà de cruzados, y otras figuras à semejanza de los arimadillos de esparto que hay en los estrados. La obra y composicion era de la misma especie, que la que hay descubierta en la baxada de tras el Baluarte de Santa Clara de Tarragona; y de la efigie del dios Murviedro en Murviedro, en la casica que de orden Real se levantó para cubrir y conservar essa antiguedad al salir de Murviedro azia Valencia junto al camino Real à la parte del Castillo. Aunque se pensó si era boveda assolada, se descubrieron mas indicios, para conocer era tapia real, revestida de otra obra Mosayca de embutidos; pues se encontro toda con las muestras, labor azia baxo, teniendo encima alguna cayzada de terruño, y despues otra de argamasa; y mucho mas profundo se encontraron paredes de piedra en su contorno, sin hallar piedra sino argamasa deshecha; lo que persuade que tal pieza no se cerrava sobre la haz de la tierra sino sobre tapia, sin piedra alguna; porque quando se halla pared de piedra, se descubre desmochada por mas alto, y no por tan profundo. Ni vale decir, que desde

que se assoló se registro otra vez porque toda la pieza estava cubierta de esta tapia echada quizá de las aguas, ò de otra ruina. De suerte que desde que cayò no se conoce rebolviesen sus ruinas, antes se vè, que no las tocaron, con toda evidencia. Baxo destas tapias ò ardezones se descubrio un piso fortissimo de argamasa y piñonada de medio palmo de recio; muy liso por encima sin señal de haver tenido otro pavimento; que en realidad, sino es que se vistiese de alfombra, y otro adorno, no acompañava el piso al adorno de las paredes. Estava hundido este piso, sobre ser tan firme, que los picos no podian casi quebrarle; de suerte que la parte hundida, y el ecò que formavan los golpes indicavan ser boveda arqueada; pero fue piso firme, como rompido, se averiguo hallando terruño de firmeza y colorado un tanto. Tenia de piedra labrada azul, ò negra de la cantera de Murviedro el angulo, que mira al cabezo; en el qual se levantava una piedra de 3 palmos (67,8 cm) de alta; y cerca de 2 (45,2 cm) en quadro.

L) Ladeavase, con dicha pieza de K, otra, en que dentro la longitud de 24 palmos (5,42 m), y 15 de latitud (3,39 m) (azial mar tiene la longitud) se descubrio un cascaron tan firme, que, gordo de argamasa cerca de medio palmo (11,3 cm) aunque cahído ò undido por un lado un tanto, indicaba ser pisso. Rompido, se hallo argamasa deshecha, y como molida; y cavando aquella tierra, de ruinas baxo de dicho cascaron se hallaron huesos humanos, ó aderezos de los que usavan los gentiles en sus entierros de piedras, cristales, espejos, y entre otro una ahuja de marfil de medio palmo larga; incorrupta, y como nueva; puntiaguda por un extremo; y por otro rematada en forma de bolon ò manzaneta redonda y esferica. Proseguíase la cava este día 15 de diciembre. Por el angulo azial cabezo rematava la pieza en modo de puerta de una vara (90,6 cm) azial mar, y azia dicho cabezo 2 palmos (45,2 cm). Por el rincón de la parte azia Puzol ivase subiendo por terreno firme, azia fuera de la pieza azia la parte de Puzol, que sino salen edificios por aquella parte indica estar allí el huerto.

M) La Pieza que esta azial mar, respecto de la Pieza de L; prolongase azial mar con la latitud de 11 palmos, y medio (2,59 cm), con pared de 2 palmos, y medio (56,5 cm) à la parte del medio día; y fuera de dicha pared azia medio día se produce otra al cabo de 35 palmos (7,91 cm). Todas estas paredes (menos la mencionada de 2 palmos y medio que es de cal, y canto) son de tapias reales, revestidas de estuco, yà blanco ya colorado. En esta, y en la siguiente de N, se han hallado conchas cuernos marinos, espejos esmaltados, marmoles, y jaspes de varios colores, y evidentes indicios de sepulcros con huesos, y abundancia de ropas tan podridas que han denegrido la tierra. En especial harto profundo se encontraron entre huesos unos pliegues de ropa, que aunque podridos de suerte que tiznava, se evidenciava ser ropa, aunque de calidad permanente y duradera; pues tanta dinturnidad no la havia consumido, aunque havia convertido los huesos (menos uno, ú otro de condicion menos corruptible) en cenizas, y negros tiznes. Tambien se hallo allí un brazo de marmol blanco finissimo, que por la union se evidenciava ser el derecho; y por su qualidad tenia mas muestras de ser de muger que de hombre. La pared mediera entre las piezas de la M y N es de palmo, y medio (33,9 cm); y à trechos descontinuava supliendo pilares redondos de piedra de Murviedro, recios mas de un palmo (22,6 cm). Hallaronse tambien casuelas de bucaro, quebradas con paredes de un dedo de elevacion nomas.

N) Esta pieza, vide lo dicho en la de M.

O) Esta pieza, es larga 16 palmos (3,61 m); y 16 ancha (lo mismo las de P., y de Q.) en ella hallaron reliquias de difuntos; entre otras, las osamentas enteras de dos Hombres, ordenadas asin; y parte de las testas, que por mas huecas, y debiles, estavan estruxadas; y junto à ellas una calavera de animal, que por las varillas (y barras) se descubria ser de mular, u otro semejante; y otra de lechon en dicha compañía, como por los ocicos, y colmillos se evidenciava.

P) Esta (y no la de Q) estáva aun de piso, ò pavimento de pisonada. Vide la de O. R.

Q) La de Q. estava pavimentada de marmol azul, y verde; deshecho por la humedad de tantos años (aunque piedra) ò por ser de porcion retostada, y soleada de su mineral. Vid. O. y R.

R) La pieza de R. ancha 7 palmos (1,58 cm), y prolongada, acia medio dia, 16 palmos (3,61 m) (como las de O. y P. anchas) no dava mas muestras de tener puerta azia medio día; y lo mismo las de O., P. y Q.; pues en todas tenia la pared portillos hazia medio dia.

S) La de S. (En blanc).

T) La de T. era como presbiterio, y testera, en medio de las colaterales V. y X. Esta era singular por la mesa de piedra, que conservava; la qual mesa tenia un rabazon de una piedra labrada de una pieza, larga 5 palmos (1,13 m), y ancha 3; y 3 dedos (73,2 cm), en quadro prolongado; no estava bruñida, ni atallantada; y à un palmo de elevacion, en cuyo grado mostravan las paredes, que la concluían haver estado al pavimento (arrancado

yà entonces) proseguía à levantarse dicha mesa, con molduras en las esquinas, y un palmo en quadro de vano delante, que se conoce proseguía en alto, aunque de allí á la haz de la tierra de cultivo, estaban ausentes las piedras, con que dava à entender, que se levantava. La piedra desta mesa es de la calidad de la de Monjuig de Barcelona; optimissima para cosa de fuego, y para muelas. [...]. Sobre sí tenia en medio un augero embutido, y lleno de plomo, en que se mostrava, hubo hierro soldado para mantener otra pieza. Y tambien dos canales, con distancia intermedia de 2 palmos (45,2 cm), que cruzaban la línea de longitud; anchos 4 ó 5 dedos (7,2-9 cm). En el quadro en palmo de vacio, que sería delante enmedio del frontal, estava colocada una plancha de bronce, que por cubierta, y comida del orin, se quebro como barro; y nos dexo con el sentimiento de no alcanzarle sus letras ò gravaturas, que indicava, havia tenido. Delante desta mesa se halló el extremo inferior de un cantaro cinerario de cristal, esmaltado por dentro, y fuera, de plata, que havia visos de nacar antes de desasirse del cristal [...]. Del tal cristal esmaltado, y plateado, se hallaron esparcidos los fragmentos por aquellas piezas vecinas. Tras la mesa (entre ella, y la pared testera, que no havia mas, que un palmo de vacio, y lugar) se halló una mano de Torno ò de Grifo, masiso de hierro, tan mutado del orin, que le cubria que (como otros clavos gordos, que por aquellas piezas se hallaron) se quebrava, como si fuera de barro. En esta pieza, que no tenia mas que 9 palmos (2,03 m) hasta la testera, con latitud de 15 palmos (3,39 m) entre las esquinas de las piezas que la ladeavan, se hallaron infinitud de cabos de clavos de bronce, semejante à campanillas, unos como gresetes; otros como sisenas, en la redondez; que mostravan haver formado algun entachonado; pues se semejavan à las tachetas de bronce, que enfortalezen, y adornan las puertas de los Templos revestidas de hoja de lata.

V) La pieza de V estava pavimentada de piñonada con cava de betun, recia un medio palmo (11,3 cm), y firmissima cuyo piso venia al nivel del otro de la pieza de T à los 3 palmos (67,8 cm) de profundidad desde la haz de la tierra de cultivo. En esta pieza se hallaron muchissimas texas sepulcrales; tanto, que si, segun dicen, y se vè, cada 3 dellas cubrian un cadaver humano: havia para cubrir mas de 12 cadaveres. Es ancha la pieza (lo mismo que la de X) 16 palmos (3,61 m). Su longitud vâse cavando, y hallóse de 19 palmos (4,29 m) azial mar prolongada. Un martillo de pico, hallaron.

X) La de X hallóse con el pavimento arrancado, y con vestigios de sepulturas (vide la de V). Larga 21 (4,74 m) ancha 17 (3,84 m).

Aa) Hallan en la de Aa unas ruinas profundas mas de 4 palmos (90,4 cm); y entre ellas unos pedazos de hierro como de grifos, ò varillas de balcon ordinarias.

Bb) En la Bb pavimento de piñonada, que prosigue por igual en la otra pieza de fuera la columna, azia Puzol.

Cc) (En blanc).

Dd) Esta pieza, y la siguiente de Ee, tenian vestigios, y simientos de puertas partidas, con lindares de silleria, y conservavan sus hoyos, y carassetas (?), en que sentavan las puertas, ò sus picos.

Ee) (En blanc).

Ff) Esta pieza, y la de Gg, estaban pavimentadas de obra mosayca, con harto esparcimiento, procediendo azial mar con latitud de 60 palmos (13,56 m), cuyo lado de la parte del medio dia puede extenderse mas, porque no se ha descubierto pared en la cava presente.

Hh) Las piezas de Hh y de Ii, que mas parecen una, que 2, pues no halló cosa, ni pared, ni tapia que las separasse, sino un piso continuado de obra mosayca: estava cerradas por la parte del mar con tapia de palmo, y medio (33,9 cm) de gorda, que à trechos de 12 (y de 13 palmos) (2,71-2,93 cm) incorporava en Ii unas columnitas de palmo, y medio de recias (33,9 cm), redondas de medio relieve azia la parte del mar, y esta tapia armada, à trechos, de columnas, estribava sobre piedras sillares negras, como las de la cantera de Murviedro con relieve de medio palmo (11,3 cm) azia la parte del mar, que aunque indicavan ser pieza sobervia y espaciosa; pues va baxando azial mar con la dimension de 60 palmos (13,56 m) (sin contar los lados, que no estan cavados todavia) tenian pared, ò tapia tan delgada por ser pared interior; à la qual se seguia una pieza del mismo esparcimiento, signada con Hhh, y con Iii, que estava 2 palmos (45,2 cm) mas profunda que la hantecedente; en cuyo medio [...] hallóse una columna de piedra sillar; y mas abaxo, en linea, que por ambos extremos distava de la pared, yà dicha, 28 palmos (6,32 m), hallan 2 columnas de piedra de dicha cantera de Murviedro altas 4 palmos (90,4 cm); y recias por la raiz 3 (67,8 cm), concluyendo en lo alto por disminucion en proporcion circular de 2 palmos (45,2 cm) de diametro. Distava la una columna de la otra 24 palmos (5,42 m). Algunos huesos han hallado en estas piezas. En ellas azial mar suspendieron el cavar, para el fin, passándose à la excavacion de la pieza Kk y sus anexas.

eee) Esta pieza tiene 14 palmos (3,16 m) en quadro; en la rinconada de levante, y aquilon como una sepultura ancha 2 palmos (45,2 cm), y larga 7 (1,58 m), cerrada con pared de un palmo (22,6 cm) de recia, que la distingue del resto de la quadra. En ella se han hallado mármoles blancos y otros azules, y una moneda, como quarto de canto, y no de molinillo.

fff) Está contigua à la de eee à la parte de la mar; tan ancha como la dicha (3,16 m), y azia Puzol tiene una manga, entre dos paredes de 2 palmos (45,2 cm) de recias; ancha media vara (45,3 cm) por la parte mas estrecha, y larga 6 palmos (1,35 m), lo proprio que la latitud de la pieza ggg.

ggg) Esa tiene la corta anchura de 6 palmos (1,35 m), y la longitud de 17 (3,84 m).

hhh) En esta se encontraron dia 11 de enero de 1769 (cavando sin hallar pared azia Puzol) 3 monedas del tamaño de la que describí de Claudio Nerón, cuyo rostro al parecer se descubria; aunque parecian mas recias por el mucho orin, que las cubria. No las puede leer, por no haverlas limpiado todavia.

iiii) En esta elevavase una recia boveda, 4 palmos (90,4 m) mas alta, que la superficie de la tierra; estava en su ser en aquel margen de ruinas, arqueandose de la parte de levante à poniente; pudo ser de horno por las cenizas, que hallaron, y por la disposicion suya; quando à mas desto se hallo cerca una muela de molino, palmar, ò manual que tenia 2 palmos (45,2 cm) de diametro no mas, y medio palmo de recia (11,3 cm), [...] Por un hoyo, que hallaron baxo la misma boveda, huvo quien pensó, habría algun pozo; pero es erroneo discurso; que teniendo fuente, como la tenian en aquel sitio (que es la que hoy nace muy abaxo) eran superfluos pozos.

g) En la pieza de g se halló una sepultura (cercada de otras) por entero de ladrillos, ò texas sepulcrales llanas, en el suelo, y por los lados, que medio cahidas azial medio formavan como arco, ò bóveda.

kk) La pieza kk dio mucho que discurrir (como su colateral signada con I). Tenia varios pilaricos quadrados de palmo (22,6 cm) de recios, todos calcinados, como las paredes interiores, y el conducto, signado con h; ancho 2 palmos (45,2 cm); que sé ensanchava medio palmo mas (11,3 cm = 56,5 cm), despues de elevarse un palmo (22,6 cm) una gradita que tenia al lado; la qual grada, y conducto, calcinados (y del mismo semblante, que las paredes interiores de las texerias, y ahùn del mismo material) tenian comunicacion con esta pieza, cuya latitud es de 9 palmos (2,03 m). Que el dicho conducto era como de hoguera, se vè con evidencia; y que dava calor à llamaradas à esta pieza, se ve por estar al lado, y comunicarse por boca muy angosta; que à ser para comunicar el fuego toda su vehemencia, estuviera de baxo, y no de lado, una pieza con otra. La pared bastion, que ladea el conducto del fuego, es recia 7 palmos, y medio (1,69 cm); y por el otro lado ladea el conducto una piezecita ancha 2 palmos (45,2 cm) y larga mas de 5 (1,13 m). Cierrase, por la parte del mar, esta pieza con una pared de 3 palmos (67,8 cm) de recia; y despues se sigue un canal de 1 palmo y ½ de ancho (33,9 cm); y baxando azial mar sigue una pared ancha 7 palmos (1,58 m) y larga 9, y medio (2,14 m), que vâ adelgazandose hasta 4 palmos (90,4 cm)

oo) juntandose con una pieza ochavada (signada con oo) que tiene 11 palmos (2,48 m) de diametro; todo de piñonada, mas que de calycanto; con pavimento fortissimo del mismo material; y un augero al lado azia levante, en el nivel del suelo para desaguar. En que se ve claro conducian agua caliente por canal incorporada en aquella pared robusta, que media entre dicha Pieza ochavada, y seno calzinado, para el recreo de baños calidos. Siguen azial mar otras piezas en quadro entre 2 paredes distantes la una de la otra 26 palmos (5,87 m).

Rr) En la de Rr hallaron un compuesto mosayco de piezas de vidrio plateado, y marmoles, que por estar caido, ò arrancado se discurrió havia sido mas arrimadillo, que pavimento.

Tt) En la de Tt hallaron echada una columna de mas de palmo de recia (22,6 cm), y 4 palmos (90,4 cm) larga (como otras del mismo tamaño, incorporadas en la pared que hay entre la Pieza Tt y la de S); y cerca della azial mar unas asas de bronze; y muchos granitos verdes oscuros, como de rosario; pero mas parecen granos de verdete piedra. Y en dicha pieza han excavado el conducto, por donde davan salida à las aguas de la pieza ochavada, y quizá à los otros Baños tambien; lo que no se sabe de cierto, por no aver seguido el aqueducto, que esta 4 palmos (90,4 cm) profundo en otra pieza; bien pertrechado de calycanto por los lados, y pavimentado de ladrillo; teniendo su buque medio palmo de ancho; y palmo, y medio de alto; de capacidad bastante para echar las aguas; porque desde la pieza ochavada hasta aquí tiene mas de un palmo de declinacion, y caida. La pieza ochavada, arriba dicha, tiene por el circulo del piso un bocel, o media caña convexa; del mismo modo que el Baño mayor, en cuya pared estriba oy la hermita.

Y supuesto se supendio la cava, lunes à 30 de enero de este año 1769. [...]

Año 1774 por el mes de junio se halló Pedro Pujades, menor, labrador del Puig, arando en dicho campo de las ruinas de Palau (comunmente reputado Fano de Venus) arreado en la reja un bronce, de aro, y letras de relieve, de la magnitud, que demuestra la marca, ò estampa, baxo compuesta, è impressa por mi con ella misma: en cuyo dorso se levanta una sortija, sin duda para asirle, y con firmeza estamparle. En verdad me dio golpe por su figura tan bien signada, y por lo que contenia; pues confirma, quan festejado de romano era aquel sitio, y quan presenciado, y ennoblecido de muy primeras familias. La que aquí se contiene es de los Nobles Cornelios tan insignes, y tan fecundos en la Italia y españa. Llamase este Cneo Cornelio Victor [...].

Nota que este campo de ruinas Romanas esta en quadro algo prolongado cuyos angulos estan à los ayres principales norte, levante, mediodia y poniente. Norte, y levante azia Puzol; mediodia y poniente azia Valencia; levante, y mediodia azial mar; y poniente y norte azia camino Real de Valencia à Puzol tiene 115 pasos (93,9 m) mios, [...] y del mar al camino Real 141 pasos (102,9 m) mios, [...]. Y advierte, que segun salida de ruinas y paredes que hoy se ven, en el angulo de la parte del mar, y la de Valencia hace un recodo de 12 palmos (2,71 m) más que menos azial mar, y azia Valencia con mas de 30 palmos (6,78 m) de longitud desta suerte en la punta opuesta a la Hermita. Y assi si el Convento del Puig que tiene con las salidas de las torres 123 passos mios de longitud y 98 de latitud²² [...].

Sello en una Assa de Amphora.

Año 1803, Domingo à 11 de Setiembre, yo el infrafirmado Archivero, hallé en la Ermita de Palau, à la esquina que mira ázia el Puig, entre los deshechos de las ruinas, que se sacáron de las excavaciones, que quédan relacionadas (desde el fol. 33), una Assa de Amphora, medída de los Romanos, capaz de 28 azumbres, que son 3 arrobas y media (ò 3 cantaros y medio, segun los estilos de éste Reyno de Valencia): sellada, con huella de casi medio dedo, con letrero de dos líneas; de éste modo = ... que léo assi: Bonum concessum meritis Sacynto. De ésta transcripcion podemos colegir, que los Sacyntinos, por sus buenos servicios, fuéron incorporados al Pueblo Romano, y que fueron habitadores, ò pobladores de esta Colonia de Sagunto. Firmado Lorenzo Quilis Archivero.

BIBLIOGRAFIA

- ABAD CASAL, L. (1985): "Arqueología romana del País Valenciano: panorama y perspectivas". *I Jornadas de Arqueología de la Universidad de Alicante*. Alicante, p. 337-382.
- ABAD CASAL, L. (1987): "L'art romà". *Història de l'art valencià*, I, València, p. 147-189.
- ABAD CASAL, L. (2002): "Mosaicos romanos de los Baños de la Reina (Calpe, Alicante)". *Spal*, 11, *Homenaje al profesor Pellicer*, 2, Sevilla, p. 341-363.
- ABASCAL, J.M.; CEBRIÁN, R.; RONDA, A.M.^a i SALA, F. (coords.) (2007): *Baños de la Reina (Calpe, Alicante). Un vicus romano a los pies del Peñón de Ifach*. Calpe.
- ABASCAL, J.M.; DÍE, R.; CEBRIÁN, R. (2009): *Antonio Valcárcel Pío de Saboya Conde de Lumieres (1748-1808). Apuntes biográficos y escritos inéditos*. RAH, Madrid.
- ADAMO MUSCETTOLA, S. (1992): "La cultura figurativa privata in età imperiale". *Pompei*, 2, F. Zevi (ed.), Napoli, p. 85-112.
- ALAPONT, L. et al. (2004): "L'Arqueologia de l'Horta de València: un món per descobrir". *Afers*, 47, p. 113-28.
- ALBERTINI, E. (1911-12): "Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis". *AIEC*, IV, p. 323-474.
- ALBIACH, R. i DE MADARIA, J.L. (coords.) (2006). *La villa de Cornelius*. Valencia.
- ALEXANDER, M.A.; BESROUR, S. i ENNAIFER, M. (1976): *Utique. Les mosaïques sans localisation precise et El Alia*. Corpus de Mosaïques de Tunisie, I, 3, Tunis.

22 Si tenim en compte que les dimensions reals del Monestir del Puig són aproximadament de 90 x 69 m, el pas que ací està utilitzant Dempere és d'entre 70 i 73 cm, major que el vist anteriorment de 61,8 cm. Les equivalències donades en aquest paràgraf –que cal prendre com aproximades– es basen en la major de les dues amb la finalitat de compensar en part les irregularitats de la parcel·la, la superfície de la qual quedaria així en uns 9.662 m², prop d'una hectàrea.

- ALMARCHE VÁZQUEZ, F. (1918): *La antigua civilización ibérica en el Reino de Valencia*. Valencia.
- AMELUNG, W. (1995): *Die Sculpturen des Vatikanischen Museums*. Berlin-New York.
- ANDREAE, B. (2003): *Antike Bildmosaiken*. Mainz am Rhein.
- ANDREAE, B. et al. (1995): *Museo Chiaramonti 2. Bildkatalog der Skulpturen des Vatikanischen Museums*. I, Berlin.
- ANÓNIMO (s. a.): *Apología de la laboriosidad y conducta del P. M. Fr. Bartolomé Ribelles, del orden de Predicadores*. Valencia.
- ARANEGUI GASCÓ, C. (1981): “La producción de ánforas romanas en el País Valenciano: Estado de la cuestión”. *APL*, XVI, p. 529-538.
- ARANEGUI GASCÓ, C. (dir.) (1990): *Espai públic i espai privat. Les escultures romanes del Museu de Sagunt*. Valencia.
- ARANEGUI GASCÓ, C. (1992): “Testimonios del vino saguntino, entre otras cuestiones”. En X. Dupré i Raventós (dir.): *Miscel·lània arqueològica a J. M. Recasens*, Tarragona, p. 35-43.
- ARANEGUI GASCÓ, C. (coord.) (1996): *Els romans a les terres valencianes*. València.
- ARANEGUI GASCÓ, C. (2008): “La producción y el comercio de ánforas tarraconenses en el País Valenciano”. En A. López Mullor i X. Aquilué (coord.): *La producció i el comerç de les àmfores de la província Hispania Tarraconensis, Homenatge a Ricard Pascual i Guasch*, Barcelona, p. 227-240.
- ARANEGUI, C. i JIMÉNEZ SALVADOR, J.L. (2009), “De l’Ebre al Xúquer: València i Castelló”. En V. Revilla, J.R. González i M. Prevosti (eds.): *Les vil·les romanes a la Tarraconense. Implantació, evolució i transformació. Estat actual de la investigació del món rural en època romana*, I, p. 243-258.
- ARASA I GIL, F. (1986): “Toponímia i arqueologia a les comarques septentrionals del País Valencià”. *X Col·loqui General de la Societat d’Onomàstica. Butlletí Interior*, XXIII, València, p. 38-46.
- ARASA I GIL, F. (1999): “Noves interpretacions sobre el conjunt monumental de la Muntanyeta dels Estanys (Almenara, la Plana Baixa)”. *APL*, XXIII, p. 301-358.
- ARASA I GIL, F. (2004a): “Escultures romanes desaparegudes al País Valencià”. *APL*, XXV, p. 301-344.
- ARASA I GIL, F. (2004b): “La decoración escultórica de las *uillae* en el País Valenciano”. En T. Nogales i L.J. Gonçalves (coord.): *Actas de la IV Reunión sobre Escultura Romana en Hispania*, Madrid, p. 229-253.
- ARASA I GIL, F. (2011): “El Vilar (el Puig). La vil·la de P. *Caecilius Rufus*”. En J.V. Frechina et al. (eds.): *Actes del III Congrés d’Estudis de l’Horta Nord*, I, València, p. 49-72.
- ARASA I GIL, F. (2012): “Dar alguna luz a la historia Antigua”. Les primeres excavacions arqueològiques al País Valencià en el segle XVIII”. *APL*, XXIX, p. 341-378.
- ARASA I GIL, F. (2013): “La colección perdida. El Museo de antigüedades del Palacio Arzobispal de Valencia”. En L. Arciniega García (ed.): *Memoria y significado. Uso y recepción de los vestigios del pasado*. Cuadernos Ars Longa, 3, p. 161-186.
- ARASA I GIL, F. i ROSSELLÓ MESQUIDA, M. (2017): “Escultura de Venus trobada a la població del Puig (València)”. *Saguntum. PLAV*, 49, p. 193-197.
- ARASA I GIL, F. i ROSSELLÓ I VERGER, V.M.^a (1995): *Les vies romanes del territori valencià*. València.
- BADENES ALMENARA, J.S. (2004): *El castell de la Patà i el naixement del Puig de Santa Maria*. El Puig.
- BAENA DEL ALCÁZAR, L. (2004): “La escultura culta en Hispania. Planteamientos teóricos”. En T. Nogales i L.J. Gonçalves (coords.): *IV Reunión sobre Escultura Romana en Hispania*, Madrid, p. 320-335.
- BALIL, A. (1955): “*Asciae* en España. Notas en torno a un rito funerario romano”. *AEspA*, XXVIII, p. 123-128.
- BALIL, A. (1961): “Materiales para un “corpus” de esculturas romanas del Conventus Tarraconensis (I)”. *AEspA*, XXXIV, p. 177-188.
- BALIL, A. (1966): “Los mosaicos de la villa romana de El Puig de Cebolla (Valencia)”. *IX CNA*, p. 336-340.
- BALIL, A. (1970): “Los mosaicos de la villa romana de El Puig de Cebolla (Valencia)”. *Studia Archaeologica*, 6, p. 7-12.
- BALIL, A. (1977): “Esculturas romanas de la Península Ibérica (I)”. *BSEAA*, XLIV, p. 331-361.
- BALIL, A. (1978): “Esculturas romanas de la Península Ibérica (II)”. *BSEAA*, XLIV, p. 349-374.
- BALIL, A. (1983): “Esculturas romanas de la Península Ibérica (VI)”. *BSEAA*, XLIX, p. 215-265.
- BALIL, A. (1985): “Esculturas romanas de la Península Ibérica (VII)”. *BSEAA*, LI, p. 187-230.
- BALMELLE, C. et al. (1985): *Le décor géométrique de la mosaïque romaine. Répertoire graphique et descriptif des compositions linéaires et isotropes*. Paris.
- BALMELLE, C. et al. (2002): *Le décor géométrique de la mosaïque romaine. Répertoire graphique et descriptif des décors centrés*. II, Paris.

- BARATTA, G. (2014a): "Il *signaculum* al di là del testo. La tipologia delle lamine". En A. Buonopane i S. Braitto (cur.): *Instrumenta Scripta V. Signacula ex aere. Aspetti epigrafici, archeologici, giuridici, prosopografici, collezionistici*. Roma, p. 101-131.
- BARATTA, G. (2014b): "Tre *signacula* bronzee dalle Isole Baleari (Menorca e Mallorca)". *Sylloge Epigraphica Barcinonensis*, XII, p. 181-192.
- BARBERÁ SENTAMÁNS, A. (1923): *Museo Arqueológico Diocesano de Valencia. Catálogo descriptivo de los objetos que contiene, con notas previas de legislación Canónica sobre la materia y noticias del Museo de Antigüedades de Mayor y Fabián Fuero*. Valencia.
- BARRAL I ALTET, X. (1978): *Les mosaïques romaines et médiévales de la regio Laietana (Barcelone et ses environs)*. Barcelona.
- BECATTI, G. (1961): *Mosaici e pavimenti marmorei*. Scavi di Ostia, IV, Roma.
- BELTRÁN FORTES, J. (2004): "Opera nobilia en la escultura romana de la Bética". En T. Nogales i L. J. Gonçalves (coords.): *IV Reunión sobre Escultura Romana en Hispania*, Madrid, p. 17-33.
- BELTRÁN LLORIS, F. (1980): *Epigrafía Latina de Saguntum y su Territorium (Cronología. Territorium. Notas Prosopográficas. Cuestiones Municipales)*. Servicio de Investigación Prehistórica, Diputación Provincial de Valencia (Trabajos Varios del SIP, 67), Valencia.
- BÉRCHEZ, J. (2011): "En otros climas. (Ecos arquitectónicos de la Valencia Moderna)". *Memoria Académica 2010-2011*. RABASC, Valencia, p. 111-169.
- BERNI, P. (1998): *Las ánforas de aceite de la Bética y su presencia en la Cataluña romana*. Instrumenta, 4, Barcelona.
- BLÁZQUEZ, J.M.^a (1981): *Mosaicos romanos de Córdoba, Jaén y Málaga*. CMRE III, Madrid.
- BLÁZQUEZ, J.M.^a (1982): *Mosaicos romanos de la Real Academia de la Historia, Ciudad Real, Toledo, Madrid y Cuenca*. CMRE V, Madrid.
- BLÁZQUEZ, J.M.^a; LÓPEZ MONTEAGUDO, G.; NEIRA, M.^aL. i SAN NICOLÁS, M.^aP. (1989): *Mosaicos romanos del Museo Arqueológico Nacional*. CMRE, IX, Madrid.
- BLÁZQUEZ, J.M.^a i MEZQUÍRIZ, M.A. (1985): *Mosaicos romanos de Navarra*. CMRE VII, Madrid.
- BLÜMEL, C. (1931): *Römische Kopien griechischer Skulpturen des fünften Jahrhunderts von Ch. Staatliche Museen zu Berlin. Katalog des Sammlung antiker Skulpturen*, 4. Berlin.
- BOL, P.C. (ed.) (1989): *Forschungen zur Villa Albani. Katalog der antiken Bildwerke*. I, Berlin.
- BOL, P.C. (ed.) (1990): *Forschungen zur Villa Albani. Katalog der antiken Bildwerke*. II, Berlin.
- BOUET, A. (1999): *Les matériaux de construction en terre cuite dans les thermes de la Gaule Narbonnaise*. Scripta Antiqua, 1, Bordeaux.
- BOYL, F. (1631): *N. S. del Puche, camara angelical de Maria Santissima. Patrona de la Insigne Ciudad, y Reyno de Valencia*. Valencia.
- BRAGANTI, I. (2005): "Gli emblemata nei contesti funerari di età imperiale". En H. Morlier (ed.): *La mosaïque gréco-romaine*, IX, 2, p. 1155-1166.
- BRU I VIDAL, S. (1963): *Les terres valencianes durant l'època romana*. València.
- CALLENDER, M.H. (1965): *Roman Amphorae*. Oxford.
- CANO GARCÍA, G.M. (1974): "Sobre una posible *centuriatio* en el regadío de la acequia de Montcada (Valencia)". En V.M. Rosselló et al.: *Estudios sobre centuriaciones romanas en España*, Madrid, p. 115-127.
- CANTILENA, R. et al. (1989): *La Collezione del Museo Nazionale di Napoli. La scultura greco-romana, le sculture antiche della collezione Farnese, le collezioni monetali, le oreficerie, la collezione glittica*. Milano.
- CARRELLA, A.; D'ACUNTO, L.A.; INSERRA, N. i SERPE, C. (2008): *Marmora Pompeiana nel Museo Archeologico Nazionale di Napoli. Gli arredi scultorei delle case pompeiane*. Roma.
- CARRERAS CANDI, R. (dir.) (s. a.): *Geografía General del Reino de Valencia*. Barcelona.
- CASTELLANO, Á.; GIMENO, H. i STYLOW, A.U. (1999): "*Signacula*. Sellos romanos en bronce del Museo Arqueológico Nacional". *BMAN*, 17, p. 59-95.
- CASTELO, R.; SECO, I. i BANGO, C. (2004): "El programa ornamental en la villa bajo imperial de el Saucedo (Talavera la Nueva, Toledo): Los mármoles". *CuPAUAM*, 30, p. 187-212.
- CAVANILLES POLOP, A.J. (1797): *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y frutos del Reyno de Valencia*. II, Madrid.
- CEÁN BERMÚDEZ, J.A. (1832): *Sumario de las antigüedades romanas que hay en España*. Madrid.
- CEBRIÁN FERNÁNDEZ, R. (2002): *Comisión de Antigüedades de la Real Academia de la Historia. Antigüedades e inscripciones. 1748-1845. Catálogo e Índices*. Madrid.

- CEBRIÁN FERNÁNDEZ, R. (2017): “Nuevas aportaciones al estudio del foro de Saguntum. Las excavaciones de W. B. Conyngnam de 1784”. *Saguntum-PLAV*, 49, p. 123-143.
- CEBRIÁN, R. i ESCRIVÀ, I. (2001): “La piedra de Buixcarró en las obras públicas de Valentia”. *Saguntum-PLAV*, 33, p. 97-110.
- CIL II²/14 = ALFÖLDY, G.; MAYER, M. i STYLOW, A.U. (eds.) (1995): *Corpus inscriptionum latinarum II: Inscriptiones Hispaniae latinae. Editio altera. Pars XIV: Conventus Tarraconensis. Fasciculus primus: pars meridionalis Conventus Tarraconensis (CIL II²/14). fasc. 1*. Berlín.
- COHON, R.H. (1988): *Greek and Roman stone table supports with decorative reliefs*. Ann Arbor.
- CORELL VICENT, J. i GÓMEZ FONT, X. (2009): “Inscripciones inéditas y revisadas de Saguntum y su territorio”. *Espacios, usos y formas de la epigrafía hispana en épocas Antigua y Tardoantigua. Homenaje al Dr. Armin U. Stylow*. Anejos de AEspA, XLVIII, p. 97-102.
- DACOS, N. (1961): “Le Pâris d’Euphrator”. *BCH*, LXXXV, p. 371-399.
- DARMON, J.-P. i LAVAGNE, H. (1977): *RGMG, II.- Province de Lyonnaise. 3. Partie centrale. X Sup. À Gallia*, Paris.
- DASZEWSKI, W.A. (1985): *Corpus of Mosaics from Egypt I. Hellenistic and Early from Roman Period*. Mainz am Rhein.
- DASZEWSKI, W.A. (2005): “Egypt, birds and mosaics”. En H. Morlier (ed.): *La Mosaïque IX*, 2, p. 1143-1152.
- DCVB = *Diccionari Català-Valencià-Balear*, Palma (1983).
- DE CARO, ST. (2000): *Il Gabinetto segreto. Museo Archeologico Nazionale di Napoli*. Napoli.
- DE FRANCESCHINI, M. (1991): *Villa adriana. Mosaici, pavimenti, edifici*. Roma.
- DEMPERE, A. (ca. 1782): “Notas sobre los vestigios del termino del Puig, en especial en el campo de Palau”. *Inscripciones, armario de reliquias, lámparas, etc. de la Iglesia del Puig*. Ms. Puig 38, Biblioteca Mercedaris del Puig, el Puig.
- DEVESA, J. (1967): “Hallazgos arqueológicos de la época romana en el término de El Puig de Santa María”. *El Puig de Santa María*, 127. El Puig.
- DI STEFANO MANZELLA, I. (2011): “Signaula ex aere. Gli antichi timbri romani di bronzo e le loro impronte”. M. Corbier i J.-P. Guilhembet (ed.): *L’écriture dans la maison romaine*. Paris, p. 345-379.
- DONDERER, M. (1986): *Die Chronologie der römischen Mosaiken in Venetien und Istrien bis zur Zeit der Antonine*. Berlín.
- DWYER, E.J. (1981): “Pompeian Oscilla Collection”. *MDAI*, 88, p. 247-306.
- DWYER, E.J. (1982): *Pompeian domestic sculpture. A study of five pompeian houses and their contents*. Roma.
- ESCOLANO, G. (1610-11): *Décadas de la Insigne y Coronada ciudad y Reino de Valencia*. Valencia.
- ESPINOSA RUIZ, A. (1990): “Los mosaicos romanos de la villa romana de Torre-la Cruz (Villajoyosa, Alicante)”. *CuPAUAM*, 17, p. 219-253.
- FALCONE, R. i LAZZARINI, L. (1998): “Note storico-scientifiche sul brocatello di Spagna”. En P. Pensabene (ed.): *Marmi Antichi II. Cave e tecnica di lavorazione. Provenienze e distribuzione, Studi Miscellanei*, 31, p. 87-97.
- FERNÁNDEZ-GALIANO, D. (1987): *Mosaicos romanos del Convento Caesaraugustano*. Zaragoza.
- FERNÁNDEZ CASTRO, M.C. (1982): *Villas romanas en España*. Madrid.
- FERNÁNDEZ GÓMEZ, F. (1991): “Conjunto de matrices de sellos romanos procedentes de Sevilla”. *Gerión. Homenaje al Dr. Michel Ponsich*. Madrid, p. 309-314.
- FOUCHER, L. (1960): *Inventaire des mosaïques (feuille n° 57 de l’Atlas Archéologique, Sousse)*. Tunis.
- FUCHS, M. (1992): *Glyptothek München. Katalog der Skulpturen VI. Römische Idealplastik*. München.
- FURTWÄNGLER, A. (1893): *Meisterwerke der griechischen Plastik: kunstgeschichtliche Untersuchungen*. Leipzig-Berlin.
- GARCÍA DE CÁCERES, M.^aT. (1948): “Mosaicos romanos de la provincia de Valencia”. *Crónica del IV CASE*, Elche, p. 411-416.
- GARCÍA ENTERO, V. (2001): *Los balnea de las villae hispanorromanas. Provincia Tarraconense*. Monografías de Arquitectura Romana, 5, Madrid.
- GARCÍA LLOPIS, S. (2012): “Arqueología de Rafelbunyol. Dempere-Ribelles, manuscritos diversos, n° 83 - pp. 152-153, Archivo del Real Convento de Predicadores de Valencia”. *Crónica de la XXVIII Asamblea de Cronistas Oficiales del Regne de València*, València, p. 291-300.
- GARCÍA PRÓSPER, E. (2015): *Los ritos funerarios de la necrópolis romana de la calle Quart de Valencia (siglos II a.C.-III d.C.)*. Tesis doctoral, Universitat de València.
- GARCÍA Y BELLIDO, A. (1949): *Esculturas romanas de España y Portugal*. Madrid.

- GARCÍA Y BELLIDO, A. (1967): *Les religions orientales dans l'Espagne romaine*. Leiden.
- GERCKE, P. i ZIMMERMANN-ELSEIFY, N. (2007): *Antike Steinskulpturen und Neuzeitliche Nachbildungen in Kassel. Bestandskatalog*. Mainz amb Rhein.
- GERMAIN, S. (1969): *Les mosaïques de Timgad. Étude descriptive et analytique. Études d'Antiquités Africaines 2*, Paris.
- GERV = *Gran Enciclopedia de la Región Valenciana*. Valencia (1973).
- GIL, R. (1994): *Arte y coleccionismo privado en Valencia del siglo XVIII a nuestros días*. Valencia.
- GIULIANO, A. (ed.) (1979): *Le Sculture. Museo Nazionale Romano*. I, 1, Roma.
- GOBERNA VALENCIA, M.V. (1995): "Arqueología y Prehistoria en el País Valenciano: Aportaciones a la historia de la investigación". *Actes de les Jornades d'Arqueologia*. València, p. 9-30.
- GORGES, J. (1979): *Les villes hispano-romaines. Inventaire et Problématique archéologique*. Paris.
- GOZLAN, S. (1992): *La Maison du Triomphe de Neptune à Acholla (Botria, Tunisie) I. Les mosaïques*. Col. de l'EFR 169, Rome.
- GRASSINGER, D. (1991): *Römische Marmorkrater*. Monumenta Artis Romanae, 18, Mainz.
- GRAU I CODINA, F. (1992): "Al voltant d'una inscripció del Puig considerada erròniament com a falsa". *Arse*, 27, p. 27-31.
- GUARDIA PONS, M. (1992): *Los mosaicos de la Antigüedad tardía en Hispania. Estudios de iconografía*. Barcelona.
- HAFNER, G. (1994): "Der Narkissos des Polyklet. Ein Spiel mit dem Wasser". *Rivista di Archeologia*, XVIII, p. 49-56.
- HIDALGO PRIETO, R. (1991): "Mosaicos con decoración geométrica y vegetal de la villa romana de El Ruedo (Almedinilla, Córdoba)". *AAC*, 2, p. 325-362.
- HORTELANO UCEDA, I. (2007): "El 'Pou de la Sargueta' (Riba-Roja de Túria, Valencia). Una villa en el territorio de Valentia". *Lucentum*, XXVI, p. 115-126.
- HÜBNER, E. (1862): *Die antiken Bildwerke in Madrid*. Berlin.
- IBARRA MANZONI, A. (1879): *Illici. Su situación y antigüedades*. Alicante.
- IRPV I = CORELL, J. (2002): *Inscripcions Romanes del País Valencià. IB. (Saguntum y el seu territori)*. València.
- IRPV V = CORELL, J. (2009): *Inscripcions romanes del País Valencià. V. Valentia i el seu territori*. València.
- JASHEMSKI, W.F. (1993): *The gardens of Pompeii, Herculaneum and the villas destroyed by Vesuvius*. II, Nueva York.
- JIMÉNEZ SALVADOR, J.L. (1996): "Monumentos funerarios romanos de Valentia". *Saitabi*, 46, p. 181-194.
- JIMÉNEZ SALVADOR, J.L. et al. (2001): *El Mosaic de les nou muses del Pouatxo de Moncada (València)*. Valencia.
- JIMÉNEZ SALVADOR, J.L. et al. (2008): "La fase tardorromana de l'Horta Vella (Bétera, Valencia)". En C. Fernández Ochoa i V. García Entero (ed.): *Las villae tardorromanas en el Occidente del Imperio. Arquitectura y función*. Gijón, p. 629-638.
- JIMÉNEZ SALVADOR, J.L.; ARANEGUI, C. i BURRIEL, J.M.^a (2013): "La definición territorial del triángulo Saguntum-Valentia-Edeta: estado de la cuestión". En J.-L. Fiches, R. Plana-Mallart i V. Revilla (ed.): *Paisajes rurales y territorios en la ciudades del Occidente Romano. Gallia e Hispania, Actes du colloque International AGER IX*. Montpellier, p. 109-119.
- JIMÉNEZ SALVADOR, J.L.; BURRIEL, J.M.^a; ORTEGA, M.^aJ.; ROSSELLÓ, M. i RUIZ, L. (2012): "L'Horta Vella (Bétera, Valencia)". En V. Revilla, J.-R. González i M. Prevosti (ed.): *Actes del Simposi: les vil·les romanes a la Tarraconense*. II, Barcelona, p. 175-181.
- KAPOSSY, B. (1969): *Brunnenfiguren der hellenistischen und römischen Zeit*. Zürich.
- KNOLL, K.; VORSTER, Ch. i WOELK, M. (ed.) (2011): *Skulpturensammlung Staatliche Kunstsammlungen Dresden. Katalog der antiken Bildwerke II. Idealskulptur der römischen Kaiserzeit I*. Munchen.
- KOPPEL, E.M.^a (1985): *Die römischen Skulpturen von Tarraco*. Madrider Forschungen, 15.
- KOPPEL, E.M.^a (1995): "La decoración escultórica de las villae romanas en Hispania". *Poblamiento rural romano en el sureste de Hispania*. Murcia, p. 27-48.
- KOPPEL, E.M.^a (2000): "Informe preliminar sobre la decoración escultórica de la villa romana de 'Els Munts' (Altafulla, Tarragona)". *Madrider Mitteilungen*, 41, p. 380-394.
- KOPPEL, E.M.^a (2004): "La decoración escultórica de las termas en Hispania". En T. Nogales y L.J. Gonçalves (coord.): *Actas de la IV Reunión sobre Escultura Romana en Hispania*, Madrid, p. 339-366.
- KOPPEL, E.M.^a i RODÀ, I. (1996): "Escultura decorativa de la zona nororiental del conventus Tarraconensis". *Actas de la II Reunión sobre Escultura Romana en Hispania*. Tarragona, p. 135-181.
- La tasca del Servei d'Investigació Prehistòrica i del seu Museu el passat any 1979*. València, 1980.
- LABORDE, A. de (1801): *Description d'un Pavé en Mosaïque, découvert dans l'ancienne ville d'Italica, aujourd'hui le village de Santiponce près de Sevilla*. Paris. <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit>. 29/04/2013.

- LABORDE, A. de (1806): *Voyage pittoresque et historique de l'Espagne*. I, Paris.
- LABORDE, A. de (1975): *Viatge pintoresc i històric. El País Valencià i les Illes Balears*. Montserrat.
- LANCHA, J. (1981): *Recueil général des mosaïques de la Gaule, 3. Province de Narbonnaise. 2. Vienne, Xe Sup. à Gallia*, Paris.
- LANDWEHR, Ch. (1993-2008): *Die römischen Skulpturen von Caesarea Mauretaniae*. I-V, Main amb Rhein.
- LEÓN, P. (1995): *Esculturas de Itálica*. Sevilla.
- LEÓN, P. (coord.) (2009): *Arte romano de la Bética. Escultura*. Sevilla.
- LETZNER, W. (1990): *Römische Brunnen und Nymphaea in der westlichen Reichshälfte*. München.
- LIMC = *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* (1981 ss). Zürich-München.
- LIPPOLD, G. (1956): *Die skulpturen des Vatikanischen Museums*. III, 2, Berlín.
- LLOBREGAT, E.A. (1976): s. v. "Puig de Cebolla". *GERV*, IX, Valencia, p. 200.
- LLOBREGAT, E.A. (1980): "El Alto Imperio (siglos I a III)". *Nuestra Historia*, II, Valencia, p. 77-126.
- LLORENTE OLIVARES, T. (1887): *Valencia. Sus monumentos y arte; su naturaleza e historia*. I, Barcelona.
- LÓPEZ MONTEAGUDO, G.; NAVARRO SÁEZ, R. i PALOL SALELLAS, P. (1998): *Mosaicos romanos de Burgos*. CMRE, XII, Madrid.
- LOZA AZUAGA, M.^aL. (1993): *La decoración escultórica de fuentes en Hispania*. Universidad de Málaga, Tesis Doctorales/Microficha, 84, Málaga.
- LOZANO Y SANTA, J. (1800): *Historia antigua y moderna de Jumilla*. Jumilla [1976].
- MANDERSCHIED, H. (1981): *Die Skulpturenausstattung des Kaiser zeitlichen Thermenanlagen*. Berlín.
- MAÑAS, T. (2011): *Italica (II)*. CMRE XIII, Madrid.
- MAÑAS ROMERO, I. i VARGAS VÁZQUEZ, S. (2007): "Nuevos mosaicos hallados en Málaga: las villas de la Estación y de la Torre de Benagalbón". *Mainake*, 29, 315-338.
- MARCONI, P. (1937): *Verona romana*. Bergamo.
- MARTÍ OLIVER, B. (1995): "Museus arqueològics valencians: passat i present". *Actes de les Jornades d'Arqueologia*. València, p. 293-301.
- MARTÍ OLIVER, B. (1997): "Les estampes de l'antiguitat en les Observaciones d'A.J. Cavanilles". En V.M.ª Rosselló i J.F. Mateu (ed.): *Cuadernos de Geografía*, 62, Segundo Centenario de las Observaciones del Reyno de Valencia, p. 488-489.
- MARTÍNEZ, F. (1760): *Historia de la imagen sagrada de la Virgen Ssma. del Puig, primera y principal patrona de la Ciudad, y Reyno de Valencia*. Valencia.
- MAYER, M. (1999): "Tres nous signacula de bronze possiblement bètics". *Sylloge Epigraphica Barcinonensis*, 2, p. 133-138.
- MAYER, M. (2014): "Signata nomina. Sobre el concepto y valor del término signaculum con algunas consideraciones sobre el uso de los instrumentos que designa". En A. Buonopane i S. Braitto (cur.): *Instrumenta Scripta V. Signacula ex aere. Aspetti epigrafici, archeologici, giuridici, prosopografici, collezionistici*. Roma, p. 11-35.
- MAYER, M. i RODÀ, I. (1991): "El comercio del mármol en el Mediterráneo y su reflejo en la ciudad romana de Sagunt". En C. Aranegui (dir.): *Saguntum y el mar. Catálogo de la Exposición*. Valencia p. 37-45.
- MAYER, M. i RODÀ, I. (1999): "El brocatello de Tortosa: testimonios arqueológicos". *Mélanges Claude Domergue, Pallas*. REA, 50, Toulouse, p. 433-52.
- MELCHOR GIL, E. (2006): "Las propiedades rústicas de las élites hispano-romanas: un intento de aproximación a través de la documentación epigráfica". En J.F. Rodríguez Neila i E. Melchor (ed.): *Poder central y autonomía municipal: la proyección pública de las élites romanas de Occidente*. Córdoba, p. 241-280.
- MÉLIDA, J.R. (1929): *Arqueología española*. Barcelona.
- MIKOCCI, T. (1994): *Les sculptures mythologiques et decoratives dans les collections polonaises*. CSIR Pologne, III, I, Warszawa.
- MOLTESEN, M. et al. (2002): *Catalogue Imperial Rome II. Statues. Ny Carlsberg Glyptotek*. Vojens.
- MOLTESEN, M. et al. (2005): *Catalogue Imperial Rome III. Statues. Ny Carlsberg Glyptotek*. Vojens.
- MONDELO, R. (1985): "Los mosaicos de la villa romana de Algorós (Elche)". *BSEAA*, LI, p. 107-141.
- MORA, G. (1981): "Las termas romanas en Hispania". *AEspA*, 54, p. 37-89.
- MORA, G. (1998): *Historias de Mármol. La arqueología clásica española en el siglo XVIII*. Madrid.
- MOROTE BARBERÁ, J.G. (2002): *La vía Augusta y otras calzadas en la comunidad Valenciana*. Serie Arqueológica, 19, Real Academia de Cultura Valenciana, Valencia.
- MORRICONE, M.C. (1967): *Mosaici antichi in Italia. Regione Prima. Roma: Reg. X Palatino*. Roma.

- MOSS, C.F. (1989): *Roman marble tables*. Ann Arbor.
- NEAL, D.S. i COSH, S.R. (2002): *Roman mosaics of Britain I. Northern Britain*. London.
- NEIRA JIMÉNEZ, M.ªL. (1996): “La tipología del carro en los mosaicos romanos del triunfo de Neptuno”. *L’Africa Romana*, XI, p. 555-576.
- NEIRA JIMÉNEZ, M.ªL. (1997): “La particular iconografía del dios Neptuno en algunos mosaicos romanos”. *La mosaïque gréco-romaine*, 8, p. 74-83.
- NEUDECKER, R. (1988): *Die Skulpturenausstattung römischer Villen in Italien*. Mainz am Rhein.
- NOGUERA, J.M. i VERDÚ, V. (1993-94): “Esculturas y elementos esculturados ilicitanos, de la antigua colección Ibarra, en el Museo Arqueológico Nacional”. *Anales de Prehistoria y Arqueología*, 9-10, p. 269-284.
- OLCINA DOMÉNECH, M. (1991): “El descubrimiento del mosaico de Baco en Sagunto”. En J. Arce i R. Olmos (ed.): *Historiografía de la arqueología y de la Historia Antigua en España (siglos XVIII-XIX)*. Madrid, p. 49-55.
- ORTEGA PÉREZ, M.ªJ. (2017): *Análisis territorial de la llanura de Valencia. Estudio arqueomorfológico, ocupación del territorio y dinámicas del paisaje*. Tesis Doctoral, Universitat Rovira i Virgili, Tarragona.
- PAPINI, M. (2001): “Il Sileno con otre di Palazzo Barberini”. *RIASA*, 56, p. 21-46.
- PARIBENI, E. (1959): *Catalogo delle Sculture di Cirene. Statue e rilievi di carattere religioso*. Roma.
- PARLASCA, K. (1959): *Die römischen Mosaiken in Deutschland*. Berlin.
- PASQUIER, A. i MARTINEZ, J.-L. (2007): *Praxíteles*. Paris.
- PENSABENE, P. (2007): *Ostiensium marmorum decus et decor. Studi architetonici, decorativi e archeometrici*. Studi Miscellanei, 33, Roma.
- PEÑA CERVANTES, Y. (2010): *Torcularia. La producción de vino y aceite en Hispania*. Tarragona.
- PEÑA JURADO, A. (2007-8): “La escultura de domus en Hispania”. *Anales de la Universidad de Murcia*, 23-24, p. 119-144.
- PÉREZ MÍNGUEZ, R. (2006): *Aspectos del mundo rural romano en el territorio comprendido entre los ríos Turia y Palancia*. Servicio de Investigación Prehistórica, Diputación Provincial de Valencia (Trabajos Varios del SIP, 106), Valencia.
- PINGARRÓN SECO, E. (1981): *Estructuras del poblamiento rural romano entre los ríos Magro y Palancia*. Tesis de Licenciatura, València.
- PLA BALLESTER, E. (1976): s. v. “Puig, el”, *GERV*, IX, Valencia, p. 197.
- PONZ, A. (1789): *Viage de España, en que se da noticia de las cosas mas apreciables y dignas de saberse, que hay en ella*. IV, Madrid.
- PUERTA, C.; ELVIRA, M.ª. i ARTIGAS, T. (1994): “La colección de esculturas hallada en Valdetorres de Jarama”. *AEspA*, 67, p. 179-200.
- PUGLIESE CARRATELLI, G. (dir.) (1993): *Pompei. Pitture e mosaici IV. Regio VI. Parte Prima*. Roma.
- PUIG I CADAFALCH, J. (1934): *L’arquitectura romana a Catalunya*. Barcelona.
- RAEDER, J. (2000): *Die Antiken Skulpturen in Petworth House (West Sussex)*. Monumenta Artis Romanae, 28, Mainz.
- RAMALLO ASENSIO, S.F. (1985): *Mosaicos romanos de Carthago Nova (Hispania Citerior)*. Murcia.
- RAMALLO ASENSIO, S.F. (2006): “Signaculum de bronce hallado en las excavaciones del teatro romano de Cartagena”. En E. Calderón, A. Morales i M. Valverde (ed.): *Koinós lógos. Homenaje al profesor José García López*. Murcia, p. 855-865.
- REINACH, S. (1897-1930): *Répertoire de la statuaire grecque et romaine*. Paris.
- RIBELLES, B. (ms. 83): *Diversos*. Arxiu dels PP. Dominicans de València (segle XIX).
- RIVERA MANESCAU, S. (1941): “Museo Arqueológico de Valladolid”. *Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales*, II, p. 163-168.
- RODRÍGUEZ OLIVA, P. (2018): “Una nueva copia romana del ‘Narciso’/‘Jacinto’ de Policleto encontrada en una villa de la provincia de Toledo”. En C. Márquez i D. Ojeda (ed.): *VIII Reunión de Escultura Romana en Hispania. Homenaje a Luis Baena del Alcázar*. Córdoba, p. 345-358.
- RUIZ, A.F. (1867): *Pesos y medidas de las provincias de Castellón de la Plana, Valencia y Alicante, reducidos al sistema métrico-decimal*. Castellón.
- SALIDO DOMÍNGUEZ P.J. (2015): “Los graneros sobreelevados rurales en la Hispania romana: materiales y técnicas constructivas”. *Arqueología de la Arquitectura*, 12, Madrid/Vitoria, p. 1-16.
- SÁNCHEZ ADELL, J.; DÍAZ MANTECA, E.; OLUCHA, F. i PASCUAL, F. (1997): *Personajes ilustres Castellonenses. Diccionario biográfico de la provincia de Castellón*. El Periódico-Mediterráneo, Castellón.
- SANCHIS Y SIVERA, J. (1920): *La Diócesis Valentina. Estudios históricos*. Valencia.

- SANZ GAMO, R. (1987): "Algunos materiales romanos utilizados en la construcción de concameraciones". *Oretum*, III, p. 225-236.
- SCHMELZEISEN, K. (1992): *Römische Mosaiken der Africa Proconsularis. Studien zu Ornamenten, Datierungen und Werkstätten*. Frankfurt am Main.
- SCHNEIDER, R.M. (1992): "Orientalische Tischdiener als römische Tischfüsse". *Archäologische Anzeiger*, p. 295-305.
- SCHRÖDER, S.F. (1989): *Römische Bacchusbilder in der Tradition des Apollon Lykeios. Studien zur bildformulierung und bildbedeutung in späthellenische-Römischer Zeit*. Roma.
- SCHRÖDER, S.F. (2004): *Catálogo de las esculturas antiguas del Museo del Prado, II. Plástica ideal*. Madrid.
- SEGURA HERRERO, G. i JOVER MAESTRE, F.J. (1995): "El mosaico romano de Villa Petraria (Petret-Alicante)". *Actas del XXII CNA*, 2, Vigo, p. 361-366.
- SOLER, E. (1994): *El viaje de Beramendi por el País Valenciano (1793-94)*. Barcelona.
- STEFANIDOU-TIBERIOU, TH. (1993): *Trapezofora me plastike Diakosmese. E attike Omada*. Atenas.
- TAMMISTO, A. (1997): *Birds in mosaics. A Study on the representation of Birds in Hellenistic and Romano-Campanian Tessellated Mosaics to the Early Augustan age*. Rome.
- TARACENA AGUIRRE, B. (1944): "Construcciones rurales en la España romana". *IP*, XV, p. 333-347.
- TORMO Y MONZÓ, E. (1922-23): "El Museo Diocesano de Valencia". *Arte Español*, 6, p. 293-300 i 354-365.
- TRAMOYERES BLASCO, L. (1917): "Antigüedades romanas de Puzol". *BRAH*, LXXI, p. 38-52.
- TRAN TAM TINH, V. (1975): "Les problèmes du culte de Cybele et d'Attis à Pompei". B. Andreae i H. Kyrieleis: *Neue Forschungen in Pompeji*. Essen, p. 277-283.
- TRAVERSARI, G. (1973): *Sculture del V^o-IV° secolo A. C. del Museo Archeologico di Venezia*. Venezia.
- VALCÁRCCEL, A. (1805): *Las antigüedades y noticias geográficas de los pueblos del Reino de Valencia*. Ms. RAH.
- VALCÁRCCEL, A. (1852): *Inscripciones y antigüedades del Reino de Valencia*. MRAH, VIII.
- VAQUERIZO, D. i NOGUERA, J.M. (1997): *La villa de El Ruedo, Almedinilla (Córdoba). Decoración escultórica e interpretación*. Murcia.
- VARGAS, S.; LÓPEZ MONTEAGUDO, G. i GARCÍA-DILS, S. (2017): *Mosaicos romanos de Écija (Sevilla)*. Madrid-Écija.
- VERMASEREN, M.J. (1966): *The Legend of Attis in Greek and Roman Art*. Leiden.
- VERMASEREN, M.J. (1986): *Corpus Cultus Cybelae Attidisque, V. Aegyptus, Africa, Hispania, Gallia et Britannia*. Leiden.
- VERMEULE, C.C. i BRAUER, A. (1990): *Stone Sculptures. The Greek, Roman and Etruskan Collections of the Harvard University Art Museums*. Cambridge.
- VIDAL ÁLVAREZ, S. (2005): *La escultura hispánica figurada de la Antigüedad Tardía (siglos IV-VII)*. CSIR-España, 2, 2, Murcia.
- VIERNEISEL-SCHLÖRB, B. (1979): *Glyptothek München. Katalog der Skulpturen II. Klassische Skulpturen des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr.* München.
- VILLANUEVA ACUÑA, M. (1994): "Aspectos de la organización económica en las villae de Hispania". *Espacio, Tiempo y Forma*, II-7, p. 105-139.
- VORSTER, CH. (1993): *Römische Skulpturen des späten Hellenismus und der Kaiserzeit I. Werke nach Vorlagen und Bildformeln des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr. Vatikanische Museen. Museo Gregoriano Profano ex Lateranense. Katalog der Skulpturen II, 1.* Mainz am Rhein.
- WATEMBERG, E. (coord.) (1997): *Museo de Valladolid*. Salamanca.
- WOJCIK, M.R. (1986): *La villa dei Papiri ad Ercolano. Contributo alla ricostruzione dell'ideologia della nobilitas tardorepublicana*. Roma.
- WREDE, H. (1986): "Pan und das Lederhalfter". *Mit. Rom.*, 93, p. 189-210.
- ZACCARIA RUGGIU, A. i CANAZZA, A. (2011): "Sculture decorative del quartiere residenziale di Hieropolis". F. d'Andria i I. Romeo (ed.): *Roman Sculpture in Asia Minor, JRA Sup.*, 8, Portsmouth, p. 211-234.
- ZANKER, P. (1983): "Zur bildnisrepräsentation führender Männer in mittelitalischen und campanischen Städten zur Zeit der Späten Republik un der julischclaudischen Kaiser". *Les "bourgeoisies" municipales italiennes aux IIe et Ier siècles av. J.-C.* Paris-Naples, p. 251-266.
- ZANKER, P. (2002): *Un'arte per l'impero. Funzione e intenzione delle immagini nel mondo romano*. Milano.